

BAKİ UNİVERSİTETİNİN
XƏBƏRLƏRİ

ВЕСТНИК
БАКИНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

NEWS
OF BAKU UNIVERSITY

SOSIAL-SİYASİ
elmləri seriyası

серия
СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКИХ НАУК

series of
SOCIAL-POLITICAL SCIENCES

№ 1, 2021

Bakı – 2021

HÜQUQ

УДК 343

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ CİNAYƏT HÜQUQUNDA
NARKOTİK VASİTƏLƏRİN, PSİXOTROP MADDƏLƏRİN VƏ
ONLARIN PREKURSORLARININ QANUNSUZ DÖVRİYYƏSİNƏ
GÖRƏ MƏSULİYYƏTİN PROBLEM MƏSƏLƏLƏRİ****Ş.T.SƏMƏDOVA****Bakı Dövlət Universiteti
shahlats@mail.ru**

Narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin və onların prekursorlarının qanunsuz dövriyyəsi ilə bağlı cinayətlər beynəlxalq xarakterli cinayətlərdir. Bu sahədə mövcud olan üç Beynəlxalq Konvensiyaya (1961-ci il Narkotik vasitələr haqqında Vahid Konvensiya, 1971-ci il Psixotrop maddələr haqqında Konvensiya və 1988-ci il Narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsinə qarşı mübarizə haqqında Konvensiya) qoşulmuş Azərbaycan Respublikası onların normalarını 1999-cu il CM-in 26-cı (234-239-cu maddələr) fəslinə transformasiya etmişdir. Müəllif bu cinayətlərə görə məsuliyyət məsələlərinin daha da təkmilləşdirilməsini həm humanistləşdirmə, həm də məsuliyyətin sərtləşdirilməsi istiqamətlərində davam etməsini zəruri hesab edir. Məqalədə, Azərbaycanda narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin və onların prekursorlarının qanunsuz dövriyyəsi ilə bağlı cinayətkarlığın vəziyyətinin müqayisəli təhlili də verilir.

Açar sözlər: narkotik vasitələr, psixotrop maddələr, prekursorlar, narkotiklərin qanunsuz dövriyyəsi, narkoticarət, narkotrafik, cinayət məsuliyyəti, cinayətkarlığın vəziyyəti.

Narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi ilə mübarizə nə beynəlxalq aləmdə, nə ayrı-ayrı dövlətlərdə, nə də təəssüf ki, Azərbaycanda öz aktuallığını itirmir. İstər keçən əsrin 90-cı illərinin, istər 2000-ci illərin, istərsə də son iki ilin rəsmi statistikasına baxsaq görərik ki, cinayətkarlığın strukturunda bu cinayətlər daimi oğurluq cinayətindən sonra ikinci yeri tutur və bu cinayətlərin sayı ildən ilə artan istiqamətdədir. Məsələn, 2000-ci illə (1989) münasibətdə 2020-ci ildə (5041) narkotik vasitələrlə bağlı cinayətlərin sayı iki dəfədən çox artmışdır. Əvvəlki illərdə törədilən cinayətlərin 11-14 faizini narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi ilə əlaqədar olan əməllər təşkil edirdisə, son iki ildə bu nisbət daha da böyüdü. Cinayətkarlığın strukturunda narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi ilə əlaqədar olan cinayətlərin nisbi çəkisi 2019-cu ildə 15,2%, 2020-ci ildə isə 19,4% olmuşdur [3, 38, 55-59]. Ötən ilin (2020)

xüsusiyyətlərini nəzərə alsaq (kovid pandemiyası ilə əlaqədar aylarla davam edən sərt karantin rejiminin tətbiqi, sərhədlərin bağlanması kimi hallar nəzərdə tutulur) narkotik vasitələrlə bağlı cinayətlərin həm mütləq sayının, həm də nisbi sayının xeyli artması çox düşündürücü bir haldır.

Fikrimizcə, bu cinayətlərin artmasının həm obyektiv, həm də subyektiv amilləri mövcuddur.

Belə ki, Azərbaycanda 2020-ci ildə əhalinin hər 100.000 nəfərinə düşən cinayətlərin sayı (yəni cinayətkarlığın əmsalı) 257-yə bərabər idi (bu da MDB və Şərqi Avropa məkanında cinayətkarlığın əmsalının ən aşağı olan göstəricisi sayılır), amma əhalinin hər 100.000 nəfərinə düşən qeydə alınmış narkomanların sayı – 333,5 nəfərdir (təbii ki, faktiki rəqəmlər dəfələrlə çoxdur). Narkotik vasitələrlə bağlı cinayətlərin sırasında residiv cinayətlərin nisbətinin yüksək olması, keçən əsrin 90-cı illərinin ortasından başlayaraq transmilli narkotrafikin Azərbaycan ərazisindən (Qazaxıstan, Türkmənistan və Qırğızıstandan keçməklə) nisbətən yeni “Şimal marşrutu”nun qaçaqmalçılıq yolu ilə tranzit istifadəsi bu növ cinayətlərin sayının artmasının əsas səbəblərindəndir. Əsasən, Azərbaycan Respublikası ərazisində narkotiklərin qanunsuz daşınması üzrə aşağıdakı əsas marşrutlar mövcuddur: Əfqanıstan-İran-Azərbaycan-Avropa; Əfqanıstan-Türkmənistan-Azərbaycan-Avropa [9, 13-14]. Belə ki, 2020-ci ildə 301 nəfərdən ibarət 131 cinayətkar qrup zərərsizləşdirilmişdir ki, bunların əksəriyyəti transmilli cinayətkar qruplardır. 2019-cu ildə qanunsuz dövriyyədən bütövlükdə 3 ton 318 kq narkotik vasitələr götürülmüşdür. Onlardan: heroin – 2066 kq, mariyuana – 822 kq, tiryək – 288 kq. Müvafiq olaraq 2020-ci ildə - 1 ton 873 narkotik vasitələr götürülmüşdür (heroin və tiryək – 839 kq) [3, 55-59].

Qeyd etməliyə ki, bu artan statistik məlumatlar eyni zamanda hüquq mühafizə orqanlarının narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi ilə mübarizəsinin müsbət göstəricisi kimi də qəbul edilə bilər. Hər halda 2018-2019-cu illərdə cinayət məsuliyyətinə bir çox hallarda məhz satış məqsədilə narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsinə törədən şəxslər cəlb edilmişdir. Bu özlüyündə müsbət hal kimi qiymətləndirilməlidir, çünki bu halda əsas zərbə narkotikarətə yönəlir.

Bilavasitə məhkum olunan şəxslərin statistik göstəricilərinə fikir versək görərik ki, narkotik vasitələrlə bağlı cinayətləri törədən şəxslərin sayı ciddi rəqəmlərlə ölçülür: 2019-cu ildə bütün məhkum olunmuşların 25%-i məhz Cinayət Məcəlləsinin (CM) 234-cü (qanunsuz olaraq narkotik vasitələri, psixotrop maddələri və ya onların prekursorlarını hazırlama, istehsal etmə, əldə etmə, saxlama, daşıma, göndərmə və ya satma) və 237-i (qanunsuz olaraq tərkibində narkotik maddələr olan bitkiləri kultivasiya etmə) maddələri ilə məhkum olunublar [1, 230-236; 3, 55]. Bu növ cinayətləri törədən şəxslərə əsasən az sayda cərimə (26 nəfərə), azadlığın məhdudlaşdırılması (972 nəfərə) və müxtəlif müddətlərə azadlıqdan məhrum etmə (2200 nəfərə) cəzaları təyin edilmişdir. Ümumiyyətlə, 2019-cu ildə müxtəlif müddətlərə azadlıqdan məhrum etmə cəzası 6002 nəfərə təyin edilmişdirsə, onlardan da 2200 nəfəri nar-

kotik vasitələrlə bağlı cinayətlərə görə məhkum olunmuşdur (2 ilə qədər – 1208, 2 ildən 5 ilə qədər – 414, 5 ildən 10 ilə qədər – 513, 10 ildən 20 ilə qədər – 65 nəfər). Yəni azadlıqdan məhrum edilənlərin 37%-ni məhz narkotik vasitələrlə bağlı cinayətləri törədən şəxslər təşkil edir.

Qeyd etdiyimiz kimi narkotik maddələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsinin yayılma miqyası bəşəriyyətin qlobal problemlərindən biridir. Belə ki, narkotik və psixotrop maddələrin qanunsuz ticarətindən əldə olunan illik qazanc həcmi, məsələn, neft ticarətini üstələyərək qanuni silah ticarətindən sonra ikinci yerdədir. Dövlətlərin bu əmələ qarşı birgə mübarizə zərurəti, heç bir ölkənin hüquq-mühafizə orqanlarının güclərini birləşdirmədən beynəlxalq xarakterli bu cinayətlərə qarşı mübarizədə müvəffəq olacağına ümid bəsləməməsi ilə əlaqədardır. Bu cinayətin beynəlxalq təhlükəliliyi həm də ondan ibarətdir ki, narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi beynəlxalq xarakterli digər cinayətlərlə – beynəlxalq terrorçuluq, insan alveri, cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul və ya digər əmlakın leqallaşdırılması və s. ilə sıx əlaqəlidir.

Dövlətlərin narkotik vasitələrin qanunsuz dövriyyəsi ilə mübarizəsi üzrə fəal əməkdaşlıq Millətlər Birliyi yaranmazdan əvvəlki tarixə təsadüf edir. 1909-cu ildə “Şanxay Komissiyası” adlanan narkotiklərin yayılmasına qarşı ilk Beynəlxalq təşkilat yaradıldı və 1911-ci ildə ABŞ-ın təşəbbüsü ilə Haaqada tiryək üzrə ilk beynəlxalq konfrans keçirildi. Bu konfrans 23 yanvar 1912-ci ildə “Tiryək haqqında” ilk çoxtərəfli Konvensiyanın imzalanması ilə başa çatdı. 1912-ci il Tiryək Konvensiyası 13 dövlət (Almaniya, ABŞ, Çin, Fransa, Böyük Britaniya, İtaliya, Yaponiya, Hollandiya Krallığı, İran, Portuqaliya, Siam və Rusiya) tərəfindən imzalanmışdır. Konvensiya kokain və opiat istehsalı üçün icazə verilən yeganə məqsədləri müəyyənləşdirdi – tibbi və elmi. Başqa məqsədlər üçün istehsal qadağan olunurdu. Bu sahədə dövlətlərin əməkdaşlığı Millətlər Birliyi çərçivəsində 1936-cı ildə “Narkotik maddələrin qanunsuz ticarətinin qadağan edilməsi haqqında” Konvensiyanın qəbulu ilə davam edildi.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının (BMT) yaradılmasından sonra bu sahədə dövlətlər arasında koordinasiya mərkəzi bu quruma keçdi. 30 mart 1961-ci ildə Nyu Yorkda BMT-nin “Narkotik vasitələrlə mübarizə haqqında” Vahid Konvensiyası qəbul edildi [16]. Bu Konvensiya narkotiklərlə mübarizə sahəsində əvvəllər bağlanmış doqquz müqaviləni əvəz etdi. 1972-ci ildə Cenevrədə keçirilən konfransda 1961-ci il Narkotik vasitələrlə mübarizə haqqında Vahid Konvensiyasında dəyişikliklərə dair Protokol qəbul edildi [15]. Protokol günahkarların mühakimə olunması və cəzalandırılması da daxil olmaqla Konvensiyanın əhatə dairəsini əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirdi.

1961-ci il Vahid Konvensiyanın qəbulundan sonra eyni zamanda sayı və əhatə dairəsi əhəmiyyətli dərəcədə genişlənmiş psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi üzrə də beynəlxalq nəzarətin qurulmasına ehtiyac yarandı. Bu məqsədlə, 1971-ci ildə Vyana şəhərində “Psixotrop maddələrə dair” Konvensiya

qəbul edildi [14]. Lakin 1961 və 1971-ci illərdə qəbul edilmiş beynəlxalq aktlar narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsinə qarşı ümumi mübarizəni lazımlı səviyyədə tənzimləyə bilmədi. Buna görə BMT həm yeni beynəlxalq sənədlər qəbul edərək, həm də yeni təşkilati strukturlar quraraq bu sahədə çalışmalarını davam etdirdi. 1984-cü ildə BMT Baş Assambleyası narkotik vasitələr üzrə beynəlxalq nəzarətinin gücləndirilməsinə dair daha üç Qətnamə, 1987-ci ilin iyun ayında isə Vyanada keçirilən konfransda dövlətlər Əməkdaşlıq Proqramını və Siyasi Bəyannaməni qəbul etdilər [13, 186-188].

Bütün bu işlərin nəticəsi olaraq, 1988-ci ilin noyabr-dekabr aylarında Vyanada keçirilən beynəlxalq konfransda “Narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsinə qarşı” BMT-nin Konvensiyasını qəbul etdi (11 Noyabr 1990-cı ildə qüvvəyə minib). 1988-ci il Konvensiyası cinayətin qarşısının alınmasına və narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsinə görə cəzanın qaçılmazlığını təmin etməyə yönəlmişdir. Bu məqsədlə, Konvensiya xarici əmlakın, gəlirlərin, bank hesablarının tutulması və müsadirə edilməsi kimi tədbirləri, bir sıra yeni əməkdaşlıq formalarını özündə ehtiva edirdi [17].

Azərbaycan Respublikası öz müstəqilliyini əldə edəndən dərhal sonra bu sahədə mövcud olan üç (1961, 1971 və 1988-ci illərdə qəbul edilən) Beynəlxalq Konvensiyaları ratifikasiya edib. Narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi ilə əlaqədar cinayətlər beynəlxalq xarakter daşdığı üçün onların anlayışı və siyahısı hər şeydən əvvəl beynəlxalq-hüquqi sənədlərlə müəyyən olunur [8, 306]. Onu da qeyd etməliyik ki, Azərbaycan Respublikası beynəlxalq konvensiyalara qoşulduğu zaman (1992-1996) xüsusi olaraq qeyd etmişdir ki, dövlət bu cinayətlərlə mübarizədə öz üzərinə götürdüyü beynəlxalq öhdəlikləri Ermənistan tərəfindən işğal edilən ərazilərdə yerinə yetirə bilməyəcəkdir.

Azərbaycan Respublikası beynəlxalq konvensiyalardan irəli gələn öhdəliklərini 1999-cu il 30 dekabr tarixində qəbul etdiyi CM-in “Narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi ilə əlaqədar cinayətlər” adlı 26-cı fəslinin normalarına və 28 iyun 2005-ci il tarixli “Narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin və onların prekursorlarının dövriyyəsi haqqında” Qanunun normalarına transformasiya edib [5].

Bundan əlavə Azərbaycanda narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin və onların prekursorlarının qanunsuz dövriyyəsinə qarşı mübarizə sahəsində geniş tədbirləri özündə ehtiva edən proqramlar: Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 15 iyul 2000-ci il tarixli Fərmanı ilə “Narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin və onların prekursorlarının qanunsuz dövriyyəsi və narkomanlığın yayılması ilə mübarizə üzrə Proqram”, 28 iyun 2007-ci il tarixli Sərəncamı ilə “Narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin və onların prekursorlarının qanunsuz dövriyyəsi və narkomanlığın yayılması ilə mübarizə üzrə Proqram” (2007-2012-ci illər üçün), 24 iyun 2013-cü il tarixli Sərəncamı ilə “Narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin və onların prekursorlarının qanunsuz döv-

riyyəsinə və narkomanlığa qarşı mübarizəyə dair 2013-2018-ci illər üçün Dövlət Proqramı” təsdiq edilmiş və uğurla həyata keçirilmişdir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 22 iyul 2019-cu il tarixli Sərəncamı ilə “Narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin və onların prekursorlarının qanunsuz dövriyyəsinə və narkomanlığa qarşı mübarizəyə dair 2019–2024-cü illər üçün” Dövlət Proqramı qəbul edilib və hal-hazırda müxtəlif istiqamətlər üzrə icra olunur. 2019-2024-cü illər üçün Dövlət Proqramının əsas məqsədləri: narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin və onların prekursorlarının qanunsuz dövriyyəsinə və narkomanlığa qarşı mübarizənin gücləndirilməsi, antinarkotik təbliğatı, ictimai maarifləndirmə işinin əhatəsinin genişləndirilməsi, müasir informasiya texnologiyalarının imkanlarından istifadə olunmaqla narkotiklərin qanunsuz dövriyyəsinin və narkomanlığın yayılmasının maarifləndirmə yolu ilə qarşısının alınması, narkomanlığa düçar olmuş şəxslərin müalicəsi və reabilitasiyası istiqamətində müasir texnologiyaların və yeni üsulların tətbiqi, bu sahədə qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi, beynəlxalq əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi, beynəlxalq təcrübədən istifadə etməklə ixtisaslaşmış seminarın keçirilməsi və digər genişmiqyaslı məsələlərdən ibarətdir. Məsələn, elə cari tədris ilində BDU-nun Hüquq fakültəsinin təşkilatçılığı ilə 24 dekabr 2020-ci il və 29 aprel 2021-ci il tarixlərində “Narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin və onların prekursorlarının qanunsuz dövriyyəsinə və narkomanlığa qarşı mübarizəyə dair 2019–2024-cü illər üçün Dövlət Proqramı”nın həyata keçirilməsi üzrə “Narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin və onların prekursorlarının qanunsuz dövriyyəsi ilə mübarizənin cinayət-hüquqi, cinayət-prosessual və kriminalistik problemləri” mövzusunda respublika səviyyəli Elmi-praktiki seminarlar keçirilib.

Beləliklə, narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi ilə mübarizə daim dövlətin, onun qanunverici və qanuntətbiqedicilik orqanlarının, elmi ictimaiyyətin diqqətində olub. Bu sırada Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin Plenumunun “Narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin və ya onların prekursorlarının qanunsuz dövriyyəsinə dair cinayət işləri üzrə məhkəmə təcrübəsi haqqında” 4 mart 2011-ci il tarixli Qərarını [6, 310-333], Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsinin Plenumunun “Azərbaycan Respublikası CM-nin 237-ci maddəsinin bəzi müddələrinin şərh edilməsinə dair” 25 fevral 2013-cü il tarixli Qərarını da [7] qeyd etmək olar.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 10 fevral 2017-ci il tarixli “Penitensiar sahədə fəaliyyətin təkmilləşdirilməsi, cəza siyasətinin humanistləşdirilməsi və cəmiyyətdən təcrid etmə ilə əlaqədar olmayan alternativ cəza və prosesual məcburiyyət tədbirlərinin tətbiqinin genişləndirilməsi barədə” Sərəncamı əsasında 20 oktyabr 2017-ci il tarixli Qanunla qüvvədə olan CM-də narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi ilə əlaqədar cinayətlərə görə məsuliyyət müəyyən edən normalara da müəyyən dəyişiklik edildi. Bu xüsusda humanizm prinsipinə əsaslanan qanunverici CM-nin Xüsusi hissəsinin 234.1-ci maddəsinə yeni redaksiyada verdi, Ümumi hissəyə isə 74-1-

ci maddəni əlavə etdi. CM-in 74-1-ci maddəsinə görə, CM-in 234.1-ci maddə-sində nəzərdə tutulmuş cinayəti törətmiş, əməlində başqa cinayət tərkibi olma-yan və narkomaniya xəstəliyinə düşər olmuş şəxs barəsində məhkəmə tərəfin-dən bu xəstəliklə əlaqədar stasionar qaydada tibbi xarakterli məcburi tədbirlər tətbiq edilir. Həmin şəxsin tam sağalması nəticəsində tibbi xarakterli məcburi tədbirlər ləğv edildikdə məhkəmə şəxsi cinayət məsuliyyətindən azad edir. Bu əlavə faktiki olaraq satış məqsədi olmadan (yəni narkomaniya xəstəliyi olan) 234.1-ci maddədə müəyyən olunan narkotik vasitələrin və psixotrop maddə-lərin qanunsuz dövriyyəsi ilə əlaqədar cinayəti törətmiş şəxsi cinayət məsu-liyyətindən azad edir. Azərbaycan cinayət hüququnun bu yeniliyi beynəlxalq hüquq normaları ilə də üzləşir.

Bununla belə, fikrimizcə, bu sahədə qüvvədə olan Azərbaycan Res-publikasının cinayət qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi davam etməlidir və bu təkmilləşdirmə prosesi iki əks istiqamətdə aparılmalıdır: narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi ilə əlaqədar cinayətlərə görə məsuliyyət müəyyən edən normalar həm humanistləşdirilməli, həm də sərtləş-dirilməlidir. Fikrimizi əsaslandıraraq.

Cinayətin predmeti kimi narkotik vasitələr, psixotrop maddələr və onların prekursorları müəyyən ölçüdə maddi obyektlərdir və Azərbaycan Respubli-kasının qanunvericiliyi (CM, 28 iyun 2005-ci il tarixli Qanun) onların iki miqdarını fərqləndirir:

1) cinayətin predmetinin şəxsi istehlak üçün tələb olunan miqdardan artıq olan bir miqdarda olması – CM-in 234.1-ci maddəsi ilə satış məqsədi olmadan narkotik vasitələrin və ya psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsinə görə cinayət məsuliyyətinin şərti;

2) cinayətin predmetinin külli miqdarda və satış məqsədi ilə olması – CM-in 234.4-ci maddəsi ilə məsuliyyətə səbəb olur.

Azərbaycan Respublikasının CM-nin 234.1-ci maddəsi satış məqsədi olmadan qanunsuz olaraq narkotik vasitələri və psixotrop maddələri şəxsi miqdardan artıq miqdarda əldə etmə, saxlama, hazırlama, emal etmə, daşımağa görə məsuliyyəti nəzərdə tutur. Qeyd etmək istərdim ki, bu maddədə qeyd edilən və hər bir narkotik vasitə və ya psixotrop maddə üçün bu ölçü 28 iyun 2005-ci il tarixli Qanundakı siyahılar üzrə müəyyən olunur [1, 729]. CM-in 234.1-ci maddəsi ilə cinayət məsuliyyəti yaradan “Şəxsi miqdardan artıq miq-dar” anlayışı, demək olar sırf Azərbaycan cinayət hüququnun novasiyasıdır və istifadəsinin sutkalıq və ya bir dəfəlik qəbul edilən dozası kimi başa düşülür. Bu halda şəxsin fizioloji parametrləri (bədən çəkisi, yaşı) və ya “narkotik stajı” nəzərə alınmır. Təbii ki, yeni istifadəsinin və uzun müddət asılılığı olan şəxsin bir dəfəlik dozasında ciddi fərq olur.

Lakin hər bir halda CM-in 234.1-ci maddəsi ilə məhkum olunan şəxslər sadə olaraq narkomanlardır. Yəni onlar bu əməli satış məqsədi olmadan özləri-nin istifadəsi üçün törədirlər. Müasir beynəlxalq konsepsiyalara görə narkoma-niya, yəni narkotik vasitələrin və ya psixotrop maddələrin qəbulundan fizioloji

və psixi asılılığı cinayət hadisəsi kimi yox, xəstəlik kimi qəbul edilir. Narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi ilə cinayət-hüquqi mübarizədə əsas məqsəd xəstə narkomanları yox, narkoticarətlə məşğul olanları cinayət məsuliyyətinə cəlb etməkdirsə, hesab edirəm ki, CM-in 234.1 maddəsindən “şəxsi miqdardan artıq miqdar” anlayışı “külli” miqdarla əvəzlənməlidir. Ya da ki bu əməllərlə əlaqədar yeni bir ölçü – “xeyli” miqdar cinayət qanunvericiliyində müəyyən olunmalıdır.

Bir amili də diqqətinizə çatdırmaq istərdim ki, narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi ilə əlaqədar cinayətlərdə residiv 30 faizə çatır və bu residivi əsasən 234.1-ci maddə ilə məhkum olunan narkomanlar (yəni cinayət törədərkən satış məqsədi olmayanlar) təşkil edir.

Hüquq elmində on illər boyu qaldırdığımız məsələlərdən biri 20 oktyabr 2017-ci il Qanunu ilə öz həllini qismən tapdı [11, 314]. Belə ki, mülkiyyət əleyhinə olan cinayətlərə və bəzi iqtisadi fəaliyyət sahəsində olan cinayətlərə münasibətdə “xüsusilə külli miqdar” anlayışı cinayət məsuliyyətinin diferensiasiyasının meyarı olaraq ağırlaşdırıcı hal kimi cinayət qanunvericiliyinə daxil edildi (CM-in 177.4, 178.8, 179.4, 180.4, 181.4, 182.4, 185.4, 186.3, 187.4, 192.3.1, 192.3.2, 193.3.1, 193.3.2, 206.1-2 maddələri). Təəssüf ki, narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin və onların prekursorlarının qanunsuz dövriyyəsi ilə əlaqədar cinayətlərdə bu hal nəzərə alınmadı. Fikrimi aydınlaşdırmaq üçün misal gətirmək istərdim. Ağır narkotik vasitə sayılan heroinin 2 qram miqdarından artıq qanunsuz dövriyyəsi 2005-ci il tarixli Qanuna görə külli miqdar kimi müəyyən olunur və bu halda Azərbaycan Respublikasının cinayət qanunvericiliyinə görə satış məqsədilə heroinin 2 qram, 2 kiloqram və hətta 200 min kiloqram həcmində qanunsuz dövriyyəsinə eyni hüquqi qiymət verilir, yəni CM-in 234.4-cü maddəsi əsasında. Şübhəsiz ki, narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin və onların prekursorlarının, xüsusilə külli miqdarda qanunsuz dövriyyəsi qanunverici səviyyəsində fərqləndirilməli və narkoticarətlə məşğul olan şəxslərə qarşı cinayət məsuliyyəti daha sərt olmalıdır.

Bunlardan başqa bir məqam da diqqət çəkir.

Rusiya Federasiyasının 1996-cı il CM-dən fərqli olaraq, Azərbaycan Respublikasının cinayət qanunvericiliyində narkotik vasitələrin və ya psixotrop maddələrin analoqları cinayətlərin predmeti ola bilməz [12, 332].

Analoqlar – sintetik və ya təbii mənşəli maddələrdir, kimyəvi quruluşu və xüsusiyyətlərinə görə narkotik vasitələrə və ya psixotrop maddələrə bənzəyirlər, onların psixoaktiv təsirini təkrarlayırlar, lakin dövlət tərəfindən dövriyyəsi qadağan olunan və ya nəzarət altında olan narkotik vasitələrin və ya psixotrop maddələrin müvafiq siyahılarına daxil edilmirlər.

Yəni analoqlar faktiki olaraq insan orqanizminə təsirinə görə tibbi amilə sahib olan, lakin hələ narkotik vasitələr və ya psixotrop maddələr üçün hüquqi amili olmayan maddələrdir (preparatlar). Narkotik tərkibli yeni sintetik maddələrin yaradılması ilə bağlı cinayətkar fəaliyyətin onlara qarşı hüquq-mühafizə orqanlarının mübarizəsini həmişə üstələdiyini nəzərə alsaq, Azərbaycan Res-

publikasının cinayət qanunvericiliyinin boşluğu kimi qəbul edilməlidir, çünki analoqların da qanunsuz dövriyyəsinin təhlükəsi narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsindən aşağı deyil. Fikrimizcə, narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin analoqları Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan CM-in 26-cı fəslində təsbit olan cinayətlərin predmeti kimi qəbul edilməlidir.

Son olaraq ümid etmək olar ki, Azərbaycan Respublikasının “Narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin və onların qanunsuz dövriyyəsinə və narkomanlığa qarşı mübarizəyə dair 2019-2024-cü illər üçün Dövlət Proqramı”nda qoyulan vəzifələr müvəffəqiyyətlə yerinə yetiriləcəkdir. Ən əsası II Qarabağ müharibəsində qalib gəlməyimiz nəticəsində nəzarətsiz ərazilər və İranla 132 km uzunluğunda olan dövlət sərhədi bundan sonra beynəlxalq mütəşəkkil cinayətkar dəstələr tərəfindən narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi üçün istifadə olunmayacaq. On illiklərlə davam edən (1922-2020) işğal dövründə Ermənistanın təcavüzü nəticəsində işğal etdiyi Azərbaycan Respublikasının ərazisi (Dağlıq Qarabağ və ona bitişik işğal olunmuş yeddi rayon) narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin istehsalı və daşınması üçün geniş istifadə olunmuşdur. II Qarabağ müharibəsi nəticəsində Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilər üzərində yurisdiksiyasının bərpası dövlətə narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsinə qarşı beynəlxalq öhdəliklərini tam yerinə yetirməyə imkan verəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsi. Bakı: Hüquq Yayın Evi, 2019, 738 s.
2. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2006-cı il 9 fevral tarixli 39 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş “Narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin tibbi məqsədlərlə istifadə edilməsi qaydası və şərtləri, habelə narkomanlıq xəstəliyinə düçar olan şəxslər barəsində tibbi tədbirlərin tətbiq edilməsi Qaydası”. URL: <https://www.health.gov.az/files/pdf/DDM/2016/75.pdf>
3. Azərbaycanda cinayətkarlıq və hüquqpozmalar. Statistik məcmuə. Bakı: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, 2020, 110 s.
4. Azərbaycan Respublikasının “Əhalinin sağlamlığının qorunması haqqında” 25 iyun 1997-ci tarixli Qanun. URL: <https://www.e-qanun.az/framework/4078>
5. Azərbaycan Respublikasının “Narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin və prekursorların qanunsuz dövriyyəsi ilə mübarizə” 28 iyun 2005-ci tarixli Qanun. URL: <https://www.e-qanun.az/framework/3854>
6. Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəməsi Plenumunun Qərarlar Məcəmüəsi (1991-2016). Bakı: MSV NƏŞR, 2017, 480 s.
7. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya Məhkəməsinin rəsmi saytı. URL: <http://www.constcourt.gov.az/>
8. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin kommentariyası: iki hissədə / F.Y.Səməndərovun ümumi red. Bakı: Hüquq Yayın Evi, 2018, hissə 2, 800 s.
9. Cavadov F., Abdullayev Y. Narkomaniya və narkotizm (Dünya ölkələrinin və beynəlxalq təşkilatların narkotiklərin qanunsuz dövriyyəsi ilə mübarizə təcrübəsi). Bakı: Çəşioğlu, 2004, 326 s.
10. Cinayət Qanunları Külliyyatı (1920-2000) / Tərtibçilər: B.Kərimov, F.Xəlilov, S.Əliyev. Bakı: Hüquq Yayın Evi, 2014, 1184 s.

11. Səmədova Ş.T. Cənayətlərin kateqoriyaları. Bakı: Adiloğlu, 2007, 314 s.
12. Гельдибаев М.Х., Рахманова Е.Н. Уголовное право в схемах и определениях. СПб.: Юридический центр, 2017, 520 с.
13. Самедова Ш.Т. Уголовное право Азербайджанской Республики. Особенная часть: в двух томах. Баку: Адильоглы, 2020, т.2, 864 с.
14. Convention on Psychotropic Substances, 1971. URL: https://www.unodc.org/convention_1971_en.pdf
15. Protocol amending the Single Convention on Narcotic Drugs, 1972. URL: http://www.paclii.org/pits/en/status_pages/1972-7.html
16. Single Convention on Narcotic Drugs, 1961 URL: https://www.unodc.org/convention_1961_en.pdf
17. UN Convention against Illicit Traffic in Narcotic Drugs and Psychotropic Substances, 1988. URL: https://www.unodc.org/convention_1988_en.pdf

**ПРОБЛЕМНЫЕ ВОПРОСЫ ОТВЕТСТВЕННОСТИ ЗА ПРЕСТУПЛЕНИЯ,
СВЯЗАННЫЕ С НЕЗАКОННЫМ ОБОРОТОМ НАРКОТИЧЕСКИХ СРЕДСТВ
И ПСИХОТРОПНЫХ ВЕЩЕСТВ, В УГОЛОВНОМ ПРАВЕ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ**

Ш.Т.САМЕДОВА

РЕЗЮМЕ

Преступления, связанные с незаконным оборотом наркотических средств, психотропных веществ и их прекурсоров, являются преступлениями международного характера. Азербайджанская Республика, присоединившаяся ко всем трем имеющимся международным конвенциям в этой области (Единой Конвенции о наркотических средствах 1961 года, Конвенции о психотропных веществах 1971 года и Конвенции о борьбе с незаконным оборотом наркотических средств и психотропных веществ 1988 года), трансформировала их нормы в главу 26 (статьи 234-239) действующего УК 1999 года. Автор считает необходимым дальнейшее совершенствование вопросов ответственности за эти преступления как в сторону гуманизации, так и в сторону усиления ответственности. В статье дается также сравнительный анализ состояния преступности, связанной с незаконным оборотом наркотических средств, психотропных веществ и их прекурсоров, в Азербайджане.

Ключевые слова: наркотические средства, психотропные вещества, прекурсоры, незаконный оборот наркотиков, наркотрафик, наркоторговля, уголовная ответственность, статистика преступности.

PROBLEMATIC ISSUES OF RESPONSIBILITY FOR CRIMES RELATED TO ILLICIT TRAFFICKING IN NARCOTIC DRUGS AND PSYCHOTROPIC SUBSTANCES, IN THE CRIMINAL LAW OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

Sh.T.SAMEDOVA

SUMMARY

Crimes related to illicit trafficking in narcotic drugs, psychotropic substances and their precursors are crimes of international character. The Republic of Azerbaijan, which has acceded to all three existing international conventions in this field (Single Convention on Narcotic Drugs of 1961, Convention on Psychotropic Substances of 1971 and Convention for the Suppression of Illicit Traffic in Narcotic Drugs and Psychotropic Substances of 1988), has transformed their norms into Chapter 26 (Articles 234-239) of the current Criminal Code of 1999. The author considers it necessary to further improve the issues of responsibility for these crimes both in the direction of humanization and in the direction of strengthening responsibility.

Keywords: narcotic drugs, psychotropic substances, precursors, drug trafficking, criminal liability, crime statistics.

UOT 34:349.2**LAYIQLI HƏYAT SƏVİYYƏSİNƏ OLAN
HÜQUQİ VƏTƏNDAŞLARIN ƏSAS HÜQUQLARINDAN BİRİ KİMİ****M.N.ƏLİYEV***Bakı Dövlət Universiteti**aliyev.mayis@mail.ru*

Məqalədə vətəndaşların əsas hüquqlarından biri kimi layiqli həyat səviyyəsi hüququ təhlil edilmişdir.

Tədqiqatçının fikrincə, insanın layiqli həyat səviyyəsinə olan hüququ sosial sferada ictimai münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsi standartlarını müəyyən edən bir sıra hüquq sahələrinin kompleks institutu kimi çıxış edir. Buna görə də o, müxtəlif sahəvi aidiyyətə malik olan normalar vasitəsilə reallaşdırıla bilər.

Müəllif, məntiqi uyğunluğun təmin olunması üçün qüvvədə olan sosial təminat və əmək qanunvericiliyində minimum əmək haqqının əsas əlamətlərindən biri kimi onun "layiqli həyat səviyyəsi təmin edən sosial normativ" olmasının təsbit edilməsini təklif edir.

Açar sözlər: dövlət, layiqli həyat, hüquq, norma, funksiya, fəaliyyət, rol

İnsanın layiqli həyat səviyyəsinə olan hüququ sosial sferada ictimai münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsi standartlarını müəyyən edən bir sıra hüquq sahələrinin kompleks institutu kimi çıxış edir. Buna görə də o, müxtəlif sahəvi aidiyyətə malik olan normalar vasitəsilə reallaşdırıla bilər.

Layiqli həyat səviyyəsi milli və xarici hüquq ədəbiyyatında elmi və nəzəri cəhətdən kifayət qədər tədqiq edilməyən bir hüquqi kateqoriyadır. Milli qanunvericilik minimum yaşayış səviyyəsini, minimum əmək haqqını, minimum pensiyanı müəyyən etməklə, insanın həyat səviyyəsini tənzimləməyə çalışmışdır. Hazırda isə hüquq vasitəsilə həyat səviyyəsinin layiqliliyi meyarını müəyyən etməyə çalışmalıyıq.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 12-ci maddəsinə əsasən, insan və vətəndaş hüquq və azadlıqları ilə yanaşı, "Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarının layiqli həyat səviyyəsinin təmin edilməsi" də dövlətin ali məqsədləri sırasına daxil edilib. Bu əlavənin Konstitusiyada əksini tapması respublikanın maliyyə imkanlarının əhəmiyyətli dərəcədə artması, Prezident İlham Əliyevin iqtisadi siyasət strategiyasında sosialyönümlü məsələlərin prioritet olması ilə şərtlənib [5, 7].

İnsanın layiqli həyat səviyyəsinin təmin edilməsi məsələsi BƏT-in bir

sıra Konvensiyalarında təsbit olunmuşdur. Onlar arasında BƏT-in “Sosial təminatın minimum normaları haqqında” 102 sayılı Konvensiyası (1952) xüsusi yer tutur [10, 593]. Məzmununa görə yüksək səviyyəli sənədlərdən biri olan bu Konvensiya nəinki vətəndaşların əsas sosial risklərdən (tibbi yardıma olan ehtiyac, xəstəlik, işsizlik, qocalıq, əmək zədəsi və peşə xəstəliyi, uşaqların olması, hamiləlik və doğum, əlillik, ailə başçısının itirilməsi) müdafiəsini nəzərdə tutur, həm də müavinətlərin dövrü olaraq ödənilməsinin minimal normalarını müəyyən edir və bununla da, əhalinin yoxsullaşmasının qarşısını almağa köməklik göstərir. Azərbaycanın bu Konvensiyaya qoşulması ölkə vətəndaşlarının rifahının və layiqli həyat səviyyəsinin xeyli yüksəlməsinə, bütövlükdə sosial təminat sahəsində hüquqlarının daha dolğun təmin olunmasına şərait yarada bilər.

İnsanın layiqli həyat səviyyəsi hüququnun elementləri ilk dəfə Fransada 24 iyun 1793-cü ildə qəbul edilmiş “İnsan və vətəndaşın hüquq və azadlıqları haqqında” Bəyannamədə öz hüquqi təsbitini tapmışdır. Həmin Bəyannamənin 21-ci maddəsində deyilir: “İctimai qayğı müqəddəs borcdur. Cəmiyyət həm iş axtarmaqla, həm də əmək qabiliyyəti olmayan şəxslərə yaşayış üçün zəruri vəsaitlər verməklə yoxsulları təmin etməlidir” [8, 218].

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 46-cı maddəsinin II bəndinə uyğun olaraq, şəxsiyyətin ləyaqəti dövlət tərəfindən qorunur. Konstitusiyanın III fəslinin digər maddələri, xüsusilə də 71-ci maddə insanın layiqli həyat səviyyəsinə olan hüququnun realizəsi mexanizmini özündə əks etdirir. Bu isə həmin hüququ insanın hüquqi statusunun əsasını əmələ gətirən kompleks hüquqi təzahür kimi nəzərdən keçirməyə imkan verir.

Hələ XX əsrin əvvəllərində V.S.Solovyev layiqli həyat hüququndan yəzəkən göstərirdi ki, bu hüququn məzmunu təkə yaşayış vəsaitləri (yəni qida, paltar, yaşayış yeri) deyil, həm də layiqli fiziki istirahət təmin edilməlidir, ancaq bu şərtlə ki, o öz mənəvi kamilləşməsi üçün də istirahətdən istifadə edə bilsin [11, 353-355].

Beynəlxalq hüquqi aktlarda olduğu kimi, respublikamızın qanunvericilik aktlarında da layiqli həyat səviyyəsinin leqal anlayışı verilməmişdir. Bu aktlarda, ancaq “yaşayış minimumunun” tərkib elementləri olan qida, paltar, yaşayış yeri və s. müəyyən edilmişdir.

İkinci dəfə öz dövlət müstəqilliyini əldə etmiş respublikamızın 12 noyabr 1995-ci ildə referendum (ümumxalq səsverməsi) yolu ilə qəbul etdiyi ilk konstitusiyasında “layiqli həyat səviyyəsi” termini üç dəfə işlədilmişdir. Birincisi, konstitusiyanın preambulasında Azərbaycan xalqının niyyətlərindən biri kimi “ədalətli iqtisadi və sosial qaydalara uyğun olaraq, hamının layiqli həyat səviyyəsinin təmin edilməsi” elan edilmişdir. İkincisi, Konstitusiyanın 12-ci maddəsində layiqli həyat səviyyəsinin təmin edilməsi dövlətin ali məqsədi kimi göstərilmişdir. Üçüncü dəfə isə bu anlayış “Sosial inkişaf və dövlət” adlanan 16-cı maddənin birinci hissəsində aşağıdakı kimi təsbit edilmişdir: “Azərbaycan dövləti xalqın və hər bir vətəndaşın rifahının yüksəldilməsi, onun sosial

müdafiəsi və layiqli həyat səviyyəsi qayğısına qalır” [1].

“Layiqli həyat səviyyəsi” termininin mənası isə nə normativ-hüquqi aktlarda, nə də respublikamızın konstitusionalist alimlərinin əsərlərində izah edilmir. Lakin “layiqli həyat” terminini “Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının şərh” kitablarının müəllifləri izah etməyə cəhd göstərmişlər. Onların fikrincə, 16-cı maddədə göstərilən “layiqli həyat” sözləri (“layiqli həyat səviyyəsi” deyil, ancaq “layiqli həyat” sözləri) hər şeydən əvvəl, cəmiyyətin müasir inkişaf standartları səviyyəsində hər kəsin maddi təminatını, mədəni sərvətlərdən istifadə etməsi imkanlarını, şəxsi təhlükəsizliyinin təmin edilməsini nəzərdə tutur [2, 42; 6, 59-6]. Bu fikirlə heç cür razılaşmaq olmur. Ona görə ki, əslində, layiqli həyat səviyyəsi məsələsi dövlətin inkişaf səviyyəsinə uyğun olaraq, insanların fizioloji və sosial-mədəni ehtiyaclarına müvafiq surətdə onların ərzaq və qeyri-ərzaq mallarına, eləcə də müxtəlif xidmətlərə olan tələbatlarının yüksək səviyyədə təmin edilməsi məsələsini özündə əks etdirir. Respublikamızın iqtisadçı alimləri isə göstərirlər ki, cəmiyyət üzvlərinin gəlirləri insanların istehlak standartlarını təmin etmək üçün müəyyən edilmiş orta göstəricilərdən 10-20% yüksək olmalıdır [3, 234]. Hesab edirik ki, konstitusiyasında xalqın və vətəndaşın layiqli həyat səviyyəsinin qayğısına qalmağı öhdəsinə götürmüş Azərbaycan dövləti öz iqtisadiyyatını və sosial siyasətini məhz bu istiqamətdə qurmalıdır.

Layiqli həyat səviyyəsinə olan hüquq konstitusion-hüquqi kateqoriya kimi göstərilə də [7, 54], əslində o, insanın hüquqi statusunun əsasını təşkil edən kompleks hüquq institutudur.

Bəzi tədqiqatçılar isə hesab edirlər ki, əhalinin həyat səviyyəsi, əsasən, pul gəlirləri göstəricisinin köməyi ilə müəyyənləşdirilir [4, 52; 3, 225].

Göründüyü kimi, “həyat səviyyəsi” anlayışında insanların bilavasitə maddi və mənəvi ehtiyaclarının ödənilməsi prosesi əks olunur.

Beləliklə, insanın layiqli həyat sürmək hüququ beynəlxalq hüquqi aktlarda təsbit olunmuş layiqli həyat səviyyəsində yaşamaq hüququnda ifadə olunur. Lakin heç bir beynəlxalq hüquqi akt layiqli həyat səviyyəsinə dəqiq anlayış vermir və ancaq onun tərkib elementlərini sadalamaqla kifayətlənir. Hesab edirik ki, bu aktlarda həmin anlayışın verilməsi heç də məqsədmüvafiq deyil. Azərbaycan dövləti hər bir halda Azərbaycan Respublikası konstitusiyasına uyğun olaraq, sahəvi sosial qanunvericilik aktları əsasında minimum sosial standartları müəyyən etməklə hər bir vətəndaşın və ailənin layiqli həyat səviyyəsində yaşamaq hüququnu təmin etməlidir. İnsanın öz şəxsiyyətini və ləyaqətini qoruyub saxlaması səviyyəsində ehtiyaclarının ödənilməsi isə həyata keçirmək istədiyimiz sosial islahatların son nəticəsi olmalıdır. Bu isə ancaq güclü iqtisadiyyatı olan dövlətdə mümkündür.

Layiqli həyat səviyyəsini təmin edəcək minimum həyat standartlarının mütərəqqi beynəlxalq təcrübəyə uyğun olaraq müəyyənləşdirilməsi baxımından “Minimum həyat standartları haqqında” qanunun qəbul edilməsi məqsədmüvafiq olardı.

Yaşamaq hüququ yalnız fərdin fizioloji mövcudluğu kimi dərk edilməməli, onun layiqli həyat səviyyəsinə olan hüququnu da özündə əks etdirməlidir. Hesab edirik ki, layiqli həyat beynəlxalq hüquqi aktlarda təsbit edilmiş bütün insan hüquqları kompleksinin faktiki olaraq reallaşdırılmasını özündə əks etdirən kateqoriya kimi müəyyən edilməlidir. Sosial təminat hüququnun prinsipləri baxımından dövlət sosial təminat sistemində həyata keçirilən islahatlar çərçivəsində sosial təminat qanunvericiliyinin sistemləşdirilməsi, yəni Sosial Təminat Məcəlləsinin qəbul edilməsi cəmiyyətin həyatında mühüm hadisəyə çevrilə bilər. İnsanın layiqli həyat səviyyəsinin təmin edilməsi qəbul ediləcək həmin normativ aktda sosial təminat sahəsində dövlət siyasətinin prioritet istiqamətlərindən biri kimi öz təsbitini tapmalıdır.

Dövlətin sosial funksiyası dövlətin əsas fəaliyyət istiqamətlərindən biri olub, vətəndaşlar üçün layiqli həyat səviyyəsinin təmin edilməsi, sosial ziddiyyətlərin həll olunması və həmin cəmiyyətdə qəbul edilən və qanunvericilik səviyyəsində təsbit olunan sosial standartlar əsasında vətəndaşların razılaşıdırılmış maraqlarının reallaşdırılması məqsədilə ictimai münasibətlərin sosial sahəsində həyata keçirilir. Sosial funksiya iqtisadi funksiya ilə sıx surətdə bağlıdır. Çünki resurslardan səmərəli istifadəyə əsaslanan əhəmiyyətli iqtisadi artım olmadan sosial ehtiyacların yetərli dərəcədə maliyyələşdirilməsini təmin etmək qeyri-mümkündür [9, 7].

Sosial dövlətin formalaşması dövlətin funksiyalarının, ilk növbədə, sosial funksiyasının əhəmiyyətli dərəcədə transformasiya edilməsini nəzərdə tutur. Məlumdur ki, daxili funksiyaların sistemində sosial funksiya aparıcı və həlledici rol oynayan dövlət “sosial statusu” əldə edir. Dövlətin sosial funksiyası vətəndaşlara müxtəlif sosial xidmətlərin göstərilməsi, həm işləyənlərin, həm də pensiyaçıların yaşayış minimumundan aşağı olmayan səviyyədə dolaşmaq vasitələrinə malik olmaları üçün şəraitin yaradılması, minimum əmək haqqının müəyyən edilməsi, əhalinin aztəminatlı təbəqələrinə xüsusi yardımların, pulsuz tibbi xidmətlərin göstərilməsi və s. üzrə dövlətin bütün fəaliyyətini əhatə edir. Dövlətin sosial funksiyası vətəndaşların sosial təhlükəsizliyinin, layiqli həyat səviyyəsinin təmin olunmasına, onların əmək hüquqlarının dolğun şəkildə həyata keçirilməsi üçün əlverişli şəraitin yaradılmasına yönələn fəaliyyəti ifadə edir.

Layiqli həyat və azad inkişaf dünyagörüşü əsasları olmadan qeyri-mümkündür. Şəxsiyyətdə və bütövlükdə cəmiyyətdə dövlətə, onun insan hüquq və azadlıqlarının təminatında, cəmiyyətin həyat fəaliyyətinin təşkilində roluna, həmçinin dövlət və şəxsiyyətin qarşılıqlı öhdəliklərinə dair baxışlar, ideyalar, dünyagörüşü sistemi formalaşmadan sosial dövlət yaradıla bilməz.

Qeyd edilənlərdən göründüyü kimi, vətəndaşın layiqli həyat səviyyəsinin təmin edilməsinə dövlətin iqtisadi imkanları və ictimai gəlirin bölüşdürülməsi üsulu ilə zəmanət verilir

Əhalinin sosial təminatı həyat səviyyəsinə dair başqa bir sosial normativ – yaşayış minimumu əsasında qurulur və bu sosial normativdən bütün sivil

dövlətlər istifadə edirlər.

Sosial normativ kimi yaşayış minimumunun hesablanması müxtəlif metodları fərqləndirilir. Məsələn, insanın enerji sərfinin hesablanması, ailə büdcələrinin tədqiqi, qiymətlərin səviyyəsinin əmək haqqı ilə müqayisə edilməsi və s. Bir qayda olaraq, yaşayış minimumu pul formasında müəyyən edilir. Hesab edirik ki, yaşayış minimumunun qanunvericilik qaydasında pul formasında müəyyən edilməsi əhalinin sosial müdafiəsi üçün etibarlı vasitə deyildir. Yaşayış minimumu həm pul formasında, həm də istehlak səbəti şəklində müəyyən edilməlidir.

Mütəxəssislərin fikrincə, sosial müdafiə, ancaq o halda real surətdə artır ki, aztəminatlı ailələrin öz “səbətlərinin” imkanlarına müvafiq malları və xidmətləri pul şəklində ifadə edilən yaşayış minimumu hesabına sərbəst şəkildə alması üçün iqtisadi şəraiti olsun. Bu “səbət” tərkibindəki dəyişikliklər və oraya daxil olan malları almaq üçün istehlakçının imkanları nəzərə alınmasa, dolanışq minimumunun pul şəklində təsbit edilməsi nəinki əhalinin sosial müdafiəsi vasitəsi olmur, əksinə, gəlirlərin və istehlakın azaldılması vasitəsinə çevrilir. Minimum əmək haqqının, pensiyaların, təqaüdlərin, eləcə də vergitutma dərəcəsinin artırılma “hədlərinin” hesablanmasında yaşayış minimumunun get-gedə daha geniş tətbiq edilməsi bu vəziyyəti bir daha üzə çıxarır [3, 234].

Azərbaycan Respublikasının 1992-ci ildən üzvü olduğu BƏT-in Nizamnaməsində qeyd olunur ki, hər bir işçi öz əməyinə görə yaşayış minimumundan aşağı olmayan məbləğdə əmək haqqı almalıdır. Buna görə də, işçinin və onun ailə üzvlərinin ağılabatan maddi, mənəvi və mədəni ehtiyaclarını nəzərə almalı olan sosial normativləri düzgün müəyyən etmək mühüm əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdəndir [12, 29].

Müasir dövrdə əmək bazarının inkişafı şəraitində yaşayış minimumu həm də əməyin ödənilməsi əsaslarını formalaşdıran mühüm amil kimi çıxış edir. Odur ki, yaşayış minimumu standartlarının əhalinin həyat dəyərindən və şəraitindən asılı olaraq təsbit edilməsi və ondan əmək münasibətlərinin tənzimlənməsi məqsədlərlə istifadə edilməsi də son dərəcədə əhəmiyyətlidir.

Konstitusiyanın 12-ci maddəsi ilə Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının layiqli həyat səviyyəsinin təmin edilməsini özünün ali məqsədi elan edən Azərbaycan dövləti üçün sosial müavinət alan vətəndaşların rifahının yüksəldilməsi, onların sosial müdafiəsi və layiqli həyat səviyyəsinin qayğısına qalınması sosial yönümlülük siyasətinin başlıca prioritetlərindən və istiqamətlərindən birini təşkil etməlidir. “Yaşayış minimumu haqqında” Azərbaycan Respublikasının 2004-cü il 5 oktyabr tarixli Qanununun 5.4-cü maddəsində mərhələlərlə ölkə üzrə yaşayış minimumu səviyyəsinə yüksəldilməsi nəzərdə tutulan ödəmələr sırasında sosial müavinətlər nəzərdə tutulmamışdır. Bunu düzgün və ədalətli hesab etmək olmaz. Çünki sosial müavinət alanlar cəmiyyətin sosial baxımdan ən həssas təbəqələri sırasına daxildir və heç olmazsa, minimum yaşayış standartları çərçivəsində yaşamaq onların təbii haqqıdır. Digər tərəfdən, sözügedən qanunun 5.3-cü maddəsində sosial müavinətlərin nəzərdə tutulma-

ması həmin qanunun 5.3-cü maddəsi ilə 5.1-ci maddəsi arasında müəyyən uyğunsuzluq yaradır. Belə ki, 5.1-ci maddəyə görə ölkə üzrə təsdiq edilmiş yaşayış minimumu əmək haqqının minimum məbləğinin, pensiyaların baza hissəsinin, müavinətlərin, təqaüdlərin, digər ödənişlərin və ünvanlı dövlət sosial yardımının təyin edilməsi məqsədilə ehtiyac meyarının müəyyən edilməsinin əsasını təşkil edir. Qeyd olunanlar baxımından “Yaşayış minimumu haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 5.4-cü maddəsinin aşağıdakı redaksiyada verilməsini daha məqsədmüvafiq hesab edirik: “5.3. Azərbaycan Respublikasında minimum əmək haqqı, pensiyaların baza hissəsi, sosial müavinətlərin məbləği və ehtiyac meyarının həddi mərhələlərlə ölkə üzrə yaşayış minimumu səviyyəsinə yüksəldilir”.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası: [Elektron mənbə]: Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi Hüquqi aktların vahid elektron bazası. Keçid: <http://e-qanun.az/framework/897>
2. Cəfərov İ.M. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının şərhli / İ.M.Cəfərov. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 2001, 488 s.
3. Mehbalıyev S.S., İskəndərov R.K. Əmək bazarı və əhalinin sosial müdafiəsi S.S.Mehbalıyev, R.K.İskəndərov. Bakı: Çarşıoğlu, 2002, 544 s.
4. Məmmədov E.H. Əhalinin həyat səviyyəsi və sosial müdafiənin bəzi məsələləri / E.H.Məmmədov // «Azərbaycanda əhalinin sosial müdafiəsi problemləri» mövzusunda Respublika Elmi-Praktiki Konfransının materialları. Bakı, 2000, s. 52.
5. Prezident İlham Əliyevin sosial dövlət fəlsəfəsi: son 10 ildə həyata keçirilən sosial siyasətin real nəticələri // “Yeni Azərbaycan” qəzeti. Bakı, 2013, 29 sentyabr, № 181, s. 7
6. Алиев Ш.М. Научно-практический комментарий к Конституции Азербайджанской Республики / Ш.М. Алиев. Баку: Юридическая литература, 2000, 728 с.
7. Дмитриев Ю.А. Право человека на достойную жизнь как конституционно-правовая категория // Конституционный строй России, 1996, в. 3, с. 54, с. 54-62
8. Документы истории Великой Французской революции. М.: МУ, 1990, 528 с.
9. Коробов С.Е. Социальная функция государства / Коробов С.Е. / Автореф. дисс. ... канд.юр.наук. М., 2000, 21 с.
10. МОТ. Конвенции и рекомендации. Т. 1-2. Женева, 1991, 1003 с.
11. Соловьёв В.С. Оправдание добра / В.С. Соловьёв. М.: Институт русской цивилизации, Алгоритм, 2012, 656 с.
12. Устав Международной Организации Труда и регламент Международной Конференции Труда. МБТ. Женева, 1988, 129 с.

СОЦИАЛЬНАЯ И ПРАВОВАЯ СУЩНОСТЬ ПРАВА НА ДОСТОЙНЫЙ ЖИЗНЕННЫЙ УРОВЕНЬ: СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ

М.Н.АЛИЕВ

РЕЗЮМЕ

В статье исследовано право на достойный жизненный уровень как одно из основных прав граждан.

По мнению исследователя, право на достойный жизненный уровень выступает как комплексный институт некоторых правовых сфер, определяющих стандарты правового регулирования общественных отношений в социальной сфере. В этой связи, оно может реализоваться посредством норм, имеющих различную отраслевую принадлежность.

Для обеспечения логичности, автор предлагает закрепить в действующем трудовом законодательстве и законодательстве о социальном обеспечении «социальный норматив обеспечивающий достойный жизненный уровень» как одной из основных признаков минимальной оплаты труда.

Ключевые слова: государства, достойная жизнь, право, норм, функция, деятельность, роль.

SOCIAL AND LEGAL ESSENCE OF THE RIGHT TO WORTHY LIVING STANDARDS: MODERN HALF-COURSES AND PROSPECTS

M.N.ALIYEV

SUMMARY

In article the social and legal essence of the right to worthy living standards is investigated: modern half-courses and prospects.

According to the researcher, the right to worthy living standards acts as kompleksny institute of some legal spheres of the public relations defining standards of legal regulation in the social sphere. Therefore it can be implemented by means of the norms having various otroslovy accessory.

For ensuring logicity, the author suggests to enshrine in the existing labor law and the legislation on a social assistance "the social standard obespechiayushchy worthy living standards" as one of the main signs of the minimum compensation.

Keywords: state, worthy living standards, legal, norm, function, activity, role

УДК 321(091):34(091)

**О ПРОБЛЕМЕ СВОБОДНОГО МЫШЛЕНИЯ
В ЮРИДИЧЕСКОЙ НАУКЕ****Д.Ю.ШАПСУГОВ**
Российская Федерация

Свободное мышление, необходимость которого отмечали все выдающиеся мыслители прошлого, так и не стало элементом общей социальной культуры, способом духовного развития нашего общества. Живая мысль представляет собой мысль в действии, выражающую единство физической и социальной природы человека, предшествующую формам своей внешней фиксации, обладающую собственным «энергетическим полем». В данной статье рассматриваются проблемные вопросы свободного мышления в юридической науке. Намечается вывод о том, что подлинное основание юридической науки должно носить комплексный характер, позволяющий охватить все основные аспекты формирования, формулирования и применения юридического знания. Цель настоящей статьи видится в том, чтобы показать, что представляют собой созданные технологии мышления, дает ли их изучение основание рассматривать их в контексте проблемы отчуждения ими живой мысли в разнообразные внешние знаки, становящиеся самостоятельными источниками многообразных форм существования видимых миров человека.

Ключевые слова: свободное мышление, разум, истина, рассудок, юриспруденция, естественно-правовое учение, правопонимание.

Известный тезис «проблема не в вещах, а в разумении», пронизывающий всю историю философии, политических и правовых учений, сегодня приобретает особую значимость, ибо, как никогда ранее «разумение» человека оказывается судьбоносным для человечества. Немыслимый в предыдущие столетия огромный объем современного знания позволяет человеку как усиленно развиваться, так и самоуничтожаться. Для решения той или иной задачи создан вполне достаточный потенциал.

Между тем, то, что можно назвать разумением, сегодня находится в кризисном состоянии. Этого состояния не смогла избежать и юридическая наука, в основном, в результате господства в ней рассудочного мышления и связанного с ним позитивизма. Массовое «испечение» законов, все более детализировано регламентирующее поведение людей, стало общим правилом, очень последовательно, можно сказать, даже преданно обслуживаемым юридической наукой, ей не удается «быть впереди народа, освещать ему путь, направляя его правосознание ко благу и

правде в человеческих отношениях».¹

Обслуживая волю властвующих, юриспруденция вносит весьма основательный вклад в воспитание исполнителей, наделенных верноподданническим сознанием. Воспитание свободных людей, способных создавать, воспроизводить и развивать высшие ценности становится в лучшем случае «отложенной на потом» задачей. Становление такого способа разума имеет глубокие корни во всем прошлом опыте мышления человечества, создающем возможности существования соответствующего «порядка» в обществе, поддерживаемого и обосновываемого «правильным» мышлением, обслуживающим господство меняющихся лиц и обществ.

Свободное мышление в этих условиях существует как никогда не удовлетворяемая полностью потребность в осознании, преодолении и освобождении от тех многочисленных ограничений и препятствий, которые неизбежно возникают в процессе производства человеком психической энергии² и знания, необходимого для управления ею.

Часто свободное мышление поверхностно понимается как произвол исследователя, последовательно следующего избранной им парадигме, или произвольно меняющего любые парадигмы. Разумеется, имеет место и такая практика мышления, которая является полной противоположностью свободному мышлению, для которого высшей ценностью является постижение истины, невозможное при допущении произвола.

Здесь необходимо подчеркнуть несколько принципиально важных положений, объясняющих исходные особенности свободного мышления. Первое из них сформулировано Г.Гегелем при характеристике им поверхностного мышления, имеющего место тогда, когда в основание науки кладется непосредственное восприятие или случайное воображение, точно схватывающее суть произвола исследователя, не знающего подлинного основания науки – развития мысли и понятия. Кроме того, важно, иметь ввиду неоднократно подчеркиваемое Гегелем различие философии права, являющейся подлинной наукой о праве и наукой положительного права, не являющейся таковой, но ставшей господствующей в юриспруденции несколько последних столетий. Второе положение, четко сформулированное Б.Н.Чичериным,³ состоит в обосновании различия между мышлением и познанием. Первое (мышление) дает лишь понимание предмета, которое может быть ложным, представлением предмета как видимости, а не самого права. Об этом свидетельствует изобретенное юриспруденцией множество типов правопонимания, являющихся лишь одно-

¹ И.А. Покровский. История римского права. Введение. Петроград. Изд. 4 1918 г., с. 4.

² М. Эстер Хардинг. Психическая энергия. 2003 г.

³ Б.Н. Чичерин. Основания логики и метафизики. Электронный ресурс.

сторонней рассудочной фиксацией абсолютности отдельных сторон и инструментов познания или осуществления права, методологически означающего трактовку единичного или особенного как всеобщего. Здесь исключается возможность обнаружения действительности понятия о праве и перевод его в действительность бытия права, чем создается возможность возникновения неправа в законодательстве и практике его применения. Второе (познание) предполагает постижение истины, для чего необходимо, как учил Гегель, «восстановление субстанциональности и основательности бытия предмета». Третье положение заключается в необходимости строгого соблюдения принципа, в соответствии с которым каждая наука создает свои собственные основания, не допуская переноса их из других наук (математики, геометрии, социологии, философии и т.д.), что позволяет ей, «созерцая предмет, описывать его», исключаящее возможность, по мнению Р. Декарта, появления недостоверного знания. Четвертое положение состоит в необходимости учета исторических этапов развития мышления для определения того способа мышления, который реально применяется исследователем в процессе познавательной деятельности и технологии его применения.

Современное состояние юридической науки часто характеризуется как кризисное наряду с подчеркиванием в ней наличия многообразных типов правопонимания, четко характеризующиеся исключительно как свидетельство высокого развития юриспруденции, которое на самом деле можно рассматривать как одну из характерных черт ее кризиса, означающего ее неспособность на данном этапе своего развития найти достоверное знание о сущности права, то есть осознать свою односторонность, преодолеть «оковы» рассудочного мышления, стать свободным.

Каждый тип правопонимания опирается на свое основание в виде исходного понятия, парадигмы и, строго следуя ему, создает одностороннее знание о праве, которое становится смысловым содержанием перевода так понимаемого права в законодательство и далее, в практическую жизнь людей. Когда исследование права начинается с определения его сущности, что является общим правилом, понимание права неизбежно ограничивается тем, что непосредственно наблюдаемо или желаемо. Этим и определяется поверхностность мышления, как уже обращалось на это ранее внимание, когда в основу развития науки кладется непосредственное восприятие или случайное воображение, которые могут дать только видимость права, а не его подлинную сущность. В этом случае происходит методологическая подмена единичным всеобщего, в чем заключается так называемая «хитрость рассудка». Так происходит, например, тогда, когда существующие и действующие юридические нормы, принятые государством независимо от заключенного в них смысла и содержания, объявляются правом, только по одному формальному признаку – их производности от государства. Такая парадигма последовательно реализуется

в рамках позитивистского правопонимания, крайним выражением которой выступает «чистая» теория права, обосновывающая недопустимость включения в право справедливости, равенства, свободы, любых социальных ценностей, способных «загрязнить» чистоту теории права, обеспечиваемую его исключительной текстовой нормативностью.

История юриспруденции полна подобного рода примерами. Так, И.Бентам, один из отцов основателей позитивизма, в своей работе «Введение в основание нравственности и законодательства» утверждал, не считая даже нужным его обосновать, что принцип пользы должен рассматриваться как единственное основание нравственности и законодательства в силу его очевидности.¹ Хорошо известно, что ряд компонентов его концепции, например, конструкция состава правонарушения, в почти неизменном виде воспроизводится в ряде современных учебников, никак существенно не дополняясь. Разумеется, эта концепция, в силу ее казавшейся очевидности, получила широкое распространение в науке и практике, пока не были обнаружены ее вредоносные последствия для нравственности и законодательства, и даже будучи установлены, не могли быть искоренены немедленно, а в ряде случаев и сегодня продолжают господствовать в разных обществах, которые довольствуются видимостью права, явно не являющейся его действительностью, хотя бы и очевидно существующей. Даже бесспорно великая идея справедливости, выдержавшая испытание временем фактически существовала в многочисленных односторонних разновидностях, обосновавших ее апологетами в рамках рассудочного мышления, всегда отдающего предпочтение одной из сторон предмета, отвергая возможность разумного обобщенного знания о целостном предмете. Так, справедливость в концепции идеального государства Платона исключает свободу личности, а в XX веке в концепции Л.И. Петражицкого обособляется от общей нравственной сферы, отождествляется с правовыми переживаниями, обобщенно характеризуемыми как интуитивное право, взаимодействующее с позитивным.²

Примером произвольного определения основания юридической науки является «возведенная в закон воля господствующего класса», ставшая неоспариваемым основанием юридической науки советского времени. Курьезным обстоятельством здесь выступало то, что толкователи этого тезиса, сформулированного К. Марксом и Ф. Энгельсом, грубо исказили или неправильно поняли главный смысл вполне критического отношения к праву буржуазии, которым он был пронизан, и недопустимости сведения права к возведенной в закон воле господствующего клас-

¹ См. об этом. Д.Ю. Шапсугов. О позитивистских основаниях нравственности и законодательства. Размышления вызванные памфлетом В.Ф. Достоевского «Город без имени»: Д.Ю. Шапсугов. Проблема свободного мышления в юридической науке. 2020 г.

² Л.И. Петражицкий. Теория государства и права в ее связи с теорией нравственности.

са, что и было сделано буржуазией, по мнению К. Маркса и Ф. Энгельса, когда она пришла к власти.

В юридической литературе России в конце 19, начале 20 веков активно велись поиски надлежащего основания юридической науки. Особенно продуктивными были усилия профессора И.А. Покровского,¹ призывавшего признать первичным субъектом гражданского права не абстрактного человека, его маску, а действительного конкретного живого человека, обладающего полной свободой заключения договоров, как реального проявления его свободы. При этом конструкции «абстрактного человека» он отводил роль вспомогательного юридико-технического инструмента.

Неудовлетворенностью в отсутствии надлежащего основания юридической науки пронизано научное творчество Н.Н. Алексева, подвергавшего сокружительной критике все существовавшие в его время концепции права, в том числе: естественно-правовую, правового эмоционализма, правового рационализма, позитивизма и предлагавший применять феноменологический метод построения правой теории, используя феномен «правовой структуры», в основе которой субъект права выступает как независимый деятель в правовой коммуникации, носитель правовых ценностей. К этому направлению примыкал и профессор Б.А. Кистяковский, рассматривавший субъективное право, как элемент правоотношения источником движения в сфере права.

Таким образом, можно сделать общий вывод - каким бы достоверным, обоснованным и рациональным не казалось одностороннее основание юридической науки, оно не способно, именно в силу своей односторонности, дать истину о праве. Поэтому подлинное основание юридической науки должно носить комплексный характер, позволяющий охватить все основные аспекты формирования, формулирования и применения юридического знания. С этой точки зрения оно должно включать: естественно-научное знание о нейрофизиологических, психических, химических, физических и т.п. процессах, благодаря которым юридическое знание «материализуется» в человеческом организме, что позволяет ему «производить» психическую энергию, без которой его деятельность невозможна; культурно-историческое знание, позволяющее социализировать естественную природу человека на основе складывающегося единства природной воли и нравственного содержания, в процессе становления которого формируется возможность взаимодействия психической энергии и знания, необходимого для управления ею во благо человека.

И, наконец, третий компонент комплексного основания юридиче-

¹ И.А. Покровский. Абстрактный и конкретный человек перед лицом гражданского права. Электронный ресурс.

ской науки – собственно-правовое основание, составляющее своеобразное «замыкание» первых двух оснований в формирующейся на основе их взаимодействия свободной личности, которая, как это подчеркивал Гегель, «в праве должна находить свой разум».

Комплексность оснований позволяет серьезно расширить пространство поиска истины о праве, делает его более достоверным и адекватным среде, в которой оно формируется и реализуется. Свободное мышление развивается как внутренняя потребность процесса познания, благодаря которой становится возможным осознание и преодоление рассудочных ограничений и оков, постоянно им создаваемых в процессе мышления.

Эта особенность рассудочного мышления была замечена И. Кантом и определена как «хитрость» рассудка, претендующего на роль разума, и сущностно раскрыта Гегелем в приведенных выше рассуждениях о поверхностном мышлении.

В этой связи чрезвычайно важно обратить внимание на выводы И. Канта, характеризующие историю чистого разума. Им была обоснована весьма глубокая мысль о целостности процесса познания, включающего как бы три стадии или этапа: догматизм, скептицизм и критицизм, каждый из которых необходим, объективно неизбежен. Свободным мышление становится, проходя эти стадии, не останавливаясь, точнее говоря, не прекращаясь ни на одной из них.

С этой точки зрения современное состояние юридической науки не является свободным. Оно преимущественно догматично, частично охвачено скептицизмом (множество типов правопонимания) и не знакомо с научным критицизмом, который ошибочно трактуется как обоснование отдельных точек зрения, базирующееся на поиске недостатков других, отсутствием целостной концепции научной критики.

Здесь уместно будет напомнить о замечании В.С. Соловьева о свободе, отделенной от необходимых способов своего существования, превращающих ее в пустое слово.¹ В нашем случае мы сталкиваемся с ситуацией, когда свободная мысль, отделенная от необходимых способов своего обнаружения, утрачивает способность стать основой достоверного знания, объективным знанием.

Свободное мышление позволяет преодолеть представления о праве как данности природы (естественно-правовое учение), государства (позитивистская концепция права), видимости права, порождаемые рассудочным мышлением, являющиеся привычными основаниями и результатами традиционной юриспруденции, слепо следующей, как и старая метафизика, по меткому замечанию И. Канта, своему предмету. Свободное мыш-

¹ В.С. Соловьев. Мнимая критика // Б.Н. Чичерин. Избранные труды. Санкт-Петербург. 1998 г. с. 528.

ление дает возможность перейти к конструированию права, взяв как образец живого конкретного человека, обладающего полной свободой договоров и ответственного за свое поведение, и, опираясь на эту основу, разрабатывать и реализовать юридико-технические инструменты обеспечения его свободы.

Свободное мышление в юриспруденции сегодня становится условием развития человечества, и разработка проблем его становления выступает как первостепенная задача науки и одновременно сущностная черта современного человека.

Обширный объем информации, получаемой человеком об интересующем его предмете, обнаруживает полное бессилие рассудочного мышления справиться с ним с помощью произвола, основанного на непосредственном восприятии или случайном воображении. На первый план здесь выступает необходимость последовательных разумных обобщений, которыми призвана заниматься пока еще не существующая в развитом виде специальная наука об обобщениях, наука о свободном мышлении.

Прослеживая становление свободного человека и свободного мышления в процессе его эволюции, получившее свое выражение в истории политико-правовой мысли как учение о Духе, Душе¹ и Деятельности, единство которых постигается в разуме, мы можем получить заслуживающее внимания представление об истории права, не сводящейся к истории законодательства, которое тоже может быть при этом одним из объектов анализа.

В исследовании права как научной проблемы можно выделить два аспекта: познание процесса становления права в сознании как действительности понятия о праве, воплощающейся в фигурах свободного разумного человека, обоснованием которой завершается теоретическое исследование права. Здесь нужно еще раз подчеркнуть, что свобода мысли в процессе познания и ее содержание философски и теоретически обоснована и показана Гегелем в философии права, она экспериментально подтверждена естествоиспытателем академиком И.П. Павловым как выражение ее действительности в понятии, переходящей в практическую деятельность по воплощению этой действительности понятия права в социальную действительность как действительность бытия права через правовую политику – правовую идеологию, юридические средства и юридические технологии. Эти два способа теоретического и практического освоения права, перехода в действительность его бытия представляют собой узловые проблемы формирования Канона и Органона юридической нау-

¹ См. об этом. Д.Ю. Шапсугов. Проблема духа и души в истории политико-правовой мысли// Северо-Кавказский юридический вестник. 2021 г. №1.

ки¹, призванные заменить то, что сейчас называется методологией права, являющейся фактически познанием неправа.

В научной литературе обосновано весьма важное разграничение мышления и познания², позволяющие глубже проникнуть во внутренние тайны процесса познания, в том числе и генезиса права. Суть его сводится к тому, что мышление дает только понимание предмета, который может оказаться выражением только его видимости. Познание снимает, устраняет эту видимость и восстанавливает субстанциональность и основательность бытия предмета.

В существующих учениях право хотя и мыслится, но не познается. Мышлением создается видимость права. Познание призвано снять эту видимость и показать в виде единства природной воли (единичности) и социализации, как возникает и развивается право из самого себя, становится тем, что оно есть. Генезис права описывается процессом мышления о нем, не переходящим в его познание. В господствующих учениях о праве создается впечатление об известности того, что есть право, но известное вообще от того, что оно известно, как уже отмечал Г.Гегель, еще не познано.

В естественно-правовом учении право остается непознанным, а «приписывается» человеку, так же как в позитивистских учениях оно дается государством. В особых случаях оно остается видимостью права, означающей его непознанность. На этой основе право осознается как полная привязанность и зависимость права и человека от внешних вещей и внутренней рефлексии, твердо создающей и удерживающей состояние несвободы (рабское сознание).

Познать право значит снять его видимость, показать, как оно становится действительностью, сначала в понятии (от рассудка к разуму), очищаясь, освобождаясь от оков (односторонних определений в познании) и от непосредственности снимаемо-сохраняющейся в понятии, а затем в своей правовой действительности (реальности), когда теоретический дух, осознавший истину о праве, переносится человеком (его деятельностью) в практику, где познанное право (свобода) становится основой законодательства.

Апофеозом мышления о праве, как о его видимости, стала разработка проблематики правового регулирования общественных отношений. Сенсационно выглядело в этой связи появление концепции механизма правового регулирования в социалистическом обществе, выдвинутой и разработанной выдающимся российским ученым профессором С.С.Алек-

¹ См. Шапсугов Д.Ю. К разработке проекта первого Органона юридической науки. / Проблема свободного мышления в юридической науке. 2020 с. 218-230.

² Б.Н. Чичерин. Основания логики и метафизики. Электронный ресурс.

сеевым¹. В ней были систематизированы все основные понятия о праве, сложившиеся в научной литературе на тот период, представлен механизм их взаимодействия в процессе регулирования отношений между людьми, начиная с установления общеобязательных, устанавливаемых государством и охраняемых им юридических норм, до воплощения содержащейся в них государственной воли в реальном поведении всех участников общественных отношений.

Вряд ли у кого-нибудь из исследователей, даже у самого автора этой идеи, возникала тогда мысль о том, что в этом механизме заложена вполне тоталитарная модель не правового, а юридического (законного) регулирования общественных отношений. Эту проблематику успешно закрывала грандиозная и давно ожидавшаяся схема обоснования единства самого позитивного права, призванного регулировать общественные отношения. Трудно было себе представить, что созданное мышлением, претендующим на объективное познание права, на самом деле была представлена только его видимость. Изложенная профессором С.С. Алексеевым концепция правового регулирования до сих пор воспроизводится в научной и учебной литературе без существенных дополнений и часто даже без ссылок на автора, что свидетельствует о том, что данная концепция стала аксиоматической, не требует дополнений и не нуждается в обосновании. Тем не менее, такое фундаментальное позитивистское обобщение всего наличного знания о механизме правового регулирования обозначило позитивистский рубеж, за которым должно следовать возникновение технологий свободного мышления.

Мир права человека как мир его свободы, постигаемый разумом, уже становится действительным как система знаний о нем. Это знание о мире права есть результат его теоретического познания. Духовная разумная сущность права должна получить свое практическое воплощение. Действительное как понятие должно стать действительным как бытие. Эту юридико-техническую задачу не в состоянии решить современная догматическая юриспруденция, у которой нет опыта и потенциала работы со свободой. Поручить ей выполнение данной задачи было бы губительным для права. Здесь необходимо разумное познание развивающегося свободного человека, способного создать право. Человека достойного оскорбляет мелочная регламентация его поведения, в которой его заставляют жить недостойно в мире разрушающе мощно действующих оков рассудочного мышления, на котором оно остановлено. Одно из направлений движения в этом направлении уже проложено под названием цифровизация. Важно только умело вписать ее в мир права, или хотя бы теоретиче-

¹ С.С. Алексеев. Механизм правового регулирования общественных отношений в социалистическом обществе. М. 1966 г.

ский его образ, который уже виден и нуждается в постоянном разумном развитии, ведущем к его совпадению с действительностью права. Не следует забывать о том, что эта самая цифровизация может стать обездушивающей право силой, если только она выйдет за пределы своей информационно-технической сферы удовлетворения потребностей человека и кто-то попытается придать ей статус сущностной правовой категории.

Найти разум в праве способно только свободное мышление свободного человека, одновременно и делающее его свободным в его Духе, Душе, Деятельности, твердо опирающимся на принцип «рассудок познает существующее, видимое, единичное; несуществующее, существующее невидимое, всеобщее подвластно только разуму».

ЛИТЕРАТУРА

1. Алексеев С.С. Механизм правового регулирования общественных отношений в социалистическом обществе. М.: Юридическая литература, 1966, 187 с.
2. Гегель Г.В. Философия права. М.: Мысль, 1990, 524 с.
3. Гегель Г.В. Ф. Феноменология духа. СПб: Наука, 1992, 444 с.
4. Кравец И.А. «Человек достойный» («Homo dignus») в современном конституционализме и правовом регулировании статуса личности (отечественный, сравнительный и международный аспекты) //Вестник Томского государственного университета, 2020, № 459, с. 242-255.
5. Петражицкий Л.И. Теория государства и права в ее связи с теорией нравственности. СПб., 2020, 608 с.
6. Покровский И.А. Абстрактный и конкретный человек перед лицом гражданского права. Электронный ресурс. Санкт-Петербург : тип. т-ва "Обществ. польза", 1913, 24 с.
7. Покровский. И.А. История римского права. Введение. Петроград. Изд. 4-ое. Издание Юридического книжного склада «Право», 1918, XVI, 430 с.
8. Соловьев В.С. Мнимая критика // Б.Н. Чичерин. Избранные труды. Санкт-Петербург. 1998, 528 с.
9. Чичерин Б.Н. Основания логики и метафизики. Электронный ресурс. М.: Типо-лит. Высоч. утвержд. т-ва И. Н. Кушнерев и К^о, 1894.
10. Шапсугов Д.Ю. О позитивистских основаниях нравственности и законодательства. Размышления вызванные памфлетом В.Ф. Достоевского «Город без имени» // Северо-Кавказский юридический вестник, 2018, № 4, с. 132-141.
11. Шапсугов Д.Ю. Проблема свободного мышления в юридической науке. М., 2020, 520 с.
12. Шапсугов Д.Ю. Проблема духа и души в истории политико-правовой мысли// Северо-Кавказский юридический вестник. 2021, №1, с.9-17.
13. Шапсугов Д.Ю. К разработке проекта первого Органона юридической науки. / Проблема свободного мышления в юридической науке. 2020, с.218-230.
14. Эстер Хардинг М. Психическая энергия. Москва: Рефл-бук; Киев: Ваклер, 2003, 476 с.

HÜQUQ ELMİNDƏ AZAD TƏFƏKKÜR PROBLEMI HAQQINDA

D.Y.ŞAPSUQOV

XÜLASƏ

Keçmişin bütün görkəmli mütəfəkkirlərinin zəruriliyi ilə bağlı bəhs etdikləri azad təfəkkür hələ də ümumi sosial mədəniyyətin bir elementinə, cəmiyyətimizin mənəvi inkişaf vasitəsinə çevrilə bilməmişdir. Canlı düşüncə, bir insanın fiziki və sosial təbiətinin vəhdətini ifadə edən, xarici fiksasiya formalarından əvvəl gələn və öz "enerji sahəsinə" sahib olan hərəkətdəki fikri ehtiva edir. Bu məqalədə hüquq elmində sərbəst düşüncənin problemlə məsələləri araşdırılır. Belə bir nəticəyə gəlinir ki, hüquq elminin əsl təməli hüquq biliklərinin formalaşması, ifadə edilməsi və tətbiqi ilə bağlı bütün əsas məqamları əhatə etməyə imkan verən kompleks səciyyə daşmalıdır. Məqalənin yazılmasında məqsəd yaradılan düşüncə texnologiyalarının nə olduğunu, onların öyrənilməsinin canlı düşüncəni gözlə görünən insan aləmlərinin mövcudluğunun müxtəlif formalarının müstəqil mənbələrinə çevrilən müxtəlif zahiri əlamətlərdən uzaqlaşdırılması problemi kontekstində nəzərdən keçirməyə əsas verib verməməsini göstərməkdən ibarətdir.

Açar sözlər: azad təfəkkür, idrak, həqiqət, dərrakə, hüquq elmi, təbii hüquq doktrinası, hüquqi anlam.

ON THE PROBLEM OF FREE THINKING IN JURISPRUDENCE

D.Y.SHAPSUGOV

SUMMARY

Free thinking, the need for which all the outstanding thinkers of the past spoke about, did not become an element of general social culture, a way of spiritual development of our society. Living thought is thought in action, expressing the unity of the physical and social nature of a person, preceding the forms of its external fixation, and having its own "energy field". This article examines the problematic issues of free thinking in legal science. It comes to the conclusion that the true foundation of legal science should be comprehensive, allowing it to cover all the main aspects of the formation, formulation and application of legal knowledge. The purpose of this article is to show what the created technologies of thinking are, whether their study gives grounds to consider them in the context of the problem of alienating living thought by them into various external signs, which become independent sources of diverse forms of existence of the visible worlds of man.

Keywords: free thinking, reason, truth, cognition, jurisprudence, natural law doctrine, legal thinking.

UOT 347.6**BOŞANMADAN SONRA YETKİNLİK YAŞINA ÇATMAYAN
UŞAQLARIN HANSI VALİDEYNİN YANINDA QALMASININ VƏ
ALİMENTİN TUTULMASININ BƏZİ MƏSƏLƏLƏRİ**

M.D.DƏMİRÇİYEVA
Bakı Dövlət Universiteti
mahabbat_d.h.t@mail.ru

Alimentin tutulması zamanı yetkinlik yaşına çatmayanların hüquqlarının müdafiəsi probleminin həlli yalnız kompleks yanaşma ilə mümkündür. Qanunvericilikdə nikahın bağlanılması üçün müəyyən olunmuş şərtlər (tələblər) həm nikaha daxil olmaq arzusunda olan şəxslərə, həm də bu ittifaqı qeydə alma prosesində iştirak edən orqanlara aiddir. Əksinə proses nikahın ləğv edilməsi, onun etibarsız sayılmasıdır. Tərəflər əmlak və digər mübahisələri qarşılıqlı razılaşma yolu ilə həll edərək nigahı ləğv edə bilərlər. Bəzi hallarda boşanmanın yalnız məhkəmədə baş verməsi mümkündür və bu cür işlərin əhatə dairəsi qanunla müəyyən edilmişdir. Boşanma zamanı uşağın saxlanması xərcləri aliment şəklində çıxılır. Yetkinlik yaşına çatmayan uşağın hansı valideyn ilə qalması barədə mübahisələr həll edilərkən uşağın mənafeyi əsas götürülür. Məqalədə nikahın xitam olunması və yetkinlik yaşına çatmayan uşaqlar üçün alimentin ödənilməsi xüsusiyyətlərinin hüquqi tənzimlənməsi məsələləri təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: ailə hüququ, nikah, nikaha xitam verilməsi, aliment, valideynlərin aliment öhdəliyi.

Ailə - cəmiyyətdə ayrı-ayrı şəxslərin ər-arvad, valideynlər və uşaqlar, digər ümumi maddi və mənəvi mənafeələr üzrə bir-birinə bağlı olan təbii özünə-məxsus özəyidir. Şəxsiyyətin formalaşması prosesi ilk olaraq ailədə baş verir. Ailə hüquq münasibətlərinin yaranması əsaslarından biri kimi hüquqi fakt olaraq nikah ittifaqı çıxış edir. Azərbaycan Respublikasının 28 dekabr 1999-cu il tarixli 781-IQ nömrəli Qanunu ilə təsdiq edilmiş Ailə Məcəlləsinin 2.3-cü maddəsinə əsasən, nikah kişi ilə qadının ailə qurmaq məqsədilə müvafiq icra hakimiyyəti orqanında qeydiyyatla alınan könüllü ittifaqıdır.

Azərbaycan Respublikasının ailə qanunvericiliyi ailənin ümumbəşəri prinsiplər, ailə münasibətlərinin qadın və kişinin könüllü ittifaqı, onların maddi mülahizələrdən azad olan qarşılıqlı məhəbbəti, dostluğu və hörmət hissləri əsasında qurulmasını özünün mühüm vəzifələrindən biri sayaraq, nikahın bağ-

lanması üçün bir sıra şərtlər müəyyən etmişdir (3, 132). Qanunvericilikdə nikahın bağlanması üçün müəyyən olunmuş şərtlər (tələblər) həm nikaha daxil olmaq arzusunda olan şəxslərə, həm də bu ittifaqın qeydə alınması prosesində iştirak edən müvafiq orqanlara aiddir. Məsələn, nikahın bağlanması üçün nikaha daxil olan şəxslərin yazılı razılığı, tibbi müayinədən keçdiklərini təsdiq edən arayış təqdim etmələri və onların nikah yaşına çatmaları zəruridir. Eyni zamanda, nikaha daxil olmaq istəyən şəxslərin yaşayış yeri üzrə dövlət və (və ya) bələdiyyə tibb müəssisələrində tibbi müayinəsi və s. pulsuz həyata keçirilməli, nikahın bağlanmasına mane olan hallar (məsələn, yaxın qohumların və ya tibbi müayinədən keçdiklərini təsdiq edən arayışı təqdim etməkdən imtina edən şəxslərin nikaha daxil olmaq istəmələri və s.) müəyyən edildikdə nikahın bağlanılmasına yol verilmir.

Nikahın bağlanılmasının əks prosesi nikaha xitam verilməsi, nikahın pozulması, nikahın etibarsız sayılması sayıla bilər. Lakin etiraf etmək lazımdır ki, Ailə Məcəlləsində yalnız bir yerdə istifadə olunmasına baxmayaraq, təcrübədə bu hüquqi faktın ifadəsi üçün daha çox “boşanma” terminindən istifadə olunur (maddə 22.2.1). Nikaha xitam verilməsi, nikahın pozulması, nikahın etibarsız sayılması və boşanma ifadələrini tam olaraq bir-biri ilə eyniləşdirmək olmaz. Bu ifadələr mahiyyətçə bir-biri ilə yaxın olsa da, məzmun baxımından bir-birindən fərqli cəhətlərə malikdirlər.

Ümumiyyətlə, nikahın dini, etik, hüquqi və digər əsasları onun ömürlük olmasını təşviq edir. Bu baxımdan respublikamızın ailə qanunvericiliyində də ana xətt bundan ibarətdir ki, məhkəmə nikaha xitam vermək arzusunda olan tərəflərin barışması üçün qanunla yol verilən bütün imkanlardan istifadə etməlidir. Nikahın pozulması son tədbir olmaqla yanaşı, eyni zamanda həmin şəraitdə bu münasibətlərin iştirakçıları üçün ən uyğun və düzgün çıxış yolu kimi təzahür edir. Son illərin təcrübəsi respublikamızda boşanmaların sayının artan dinamika ilə inkişaf etdiyini göstərir. Belə ki, respublikamızda əgər 2000-ci ildə qeydə alınmış nikah 39611 (əhalinin 1000 nəfərinə - 5,0), boşanma isə 5478 (əhalinin 1000 nəfərinə - 0,7) olmuşdursa, 2010-cu ildə bu rəqəmlər müvafiq olaraq 79172 (əhalinin 1000 nəfərinə - 8,9) və 9061 (əhalinin 1000 nəfərinə - 1,0), 2018-ci ildə 62484 (əhalinin 1000 nəfərinə - 6,4) və 14857 (1,5) olmuşdur (5). 2019-cu ildə Azərbaycanda 63 869 nikah və 17 148 boşanma halı qeydə alınıb (2).

Qanunvericiliyə əsasən tərəflərin aralarındakı əmlak və s. ilə bağlı münasibətləri qarşılıqlı razılıq əsasında həll edərək nikaha xitam vermələri mümkündür. Bir sıra hallarda isə nikahın pozulması yalnız məhkəmə qaydasında ola bilər. Həmin halların dairəsi qanunvericiliklə müəyyən olunmuşdur. Belə ki, Ailə Məcəlləsinin 19 və 20-ci maddələrinə əsasən, ərin (arvadın) məhkəmə qaydasında itkin düşmüş, məhkəmə qaydasında fəaliyyət qabiliyyəti olmayan hesab edildiyi, cinayət törətməyə görə ən azı 3 il müddətinə azadlıqdan məhrum olduğu hallar istisna olmaqla, ər-arvadın yetkinlik yaşına çatmayan ümumi uşaqları olduqda və ya ər (arvad) nikahın pozulmasına razı olmadıqda nikah məhkəmə qaydasında pozulur. Ər-arvadın razılığı olduqda, lakin onlardan biri

müvafiq icra hakimiyyəti orqanında nikahın pozulmasından yayındıqda (ərizə verməkdən imtina etdikdə, nikahın pozulmasının dövlət qeydiyyatı üçün gəlmədikdə və s.) da nikahın pozulması məhkəmə qaydasında həyata keçirilir. Ər (arvadın) razılığı olmadıqda nikah məhkəmə qaydasında pozulur. Nikahın pozulması eyni zamanda tərəflərin aliment öhdəliyini aktivləşdirir. Aliment öhdəliyi ailə üzvlərinin bir-birini saxlamaq vəzifəsini nəzərdə tutur.

Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumunun “Nikahın pozulması, boşanmadan sonra yetkinlik yaşına çatmayan uşaqların valideynlərdən hansının yanında qalması və uşaqlar üçün valideynlərdən aliment tutulması tələbinə dair işlərə baxılarkən qanunvericiliyin məhkəmələr tərəfindən tətbiqi təcrübəsi haqqında” 28 mart 2016-cı il tarixli 8-2/2016 Nəli Qərarına əsasən, nikah məhkəmə qaydasında pozularkən ər-arvad məhkəməyə yetkinlik yaşına çatmayan uşaqlarının kiminlə qaldığını, uşaqların və (və ya) ehtiyacı olan və əmək qabiliyyəti olmayan ərin (arvadın) saxlanması üçün vəsaitin ödənilmə qaydasını, bu vəsaitin miqdarını və ər-arvadın ümumi birgə mülkiyyətinin bölünməsinə müəyyən edən saziş təqdim etməzlərsə və yaxud təqdim olunan saziş uşaqların və ya tərəflərdən birinin marağını pozarsa, məhkəmə mütləq qaydada boşanmadan sonra yetkinlik yaşına çatmayan uşaqların valideynlərdən hansının yanında qaldığını və uşaqlar üçün alimentin hansı valideyndən və hansı miqdarda tutulduğunu müəyyən etməlidir. Eləcə də, bununla bağlı tələb olarsa ər-arvadın birgə mülkiyyətində olan əmlakın bölgüsünü aparmalı və əmək qabiliyyəti olmayan arvadın (ərin) saxlanması üçün ərdən (arvaddan) tutulmalı olan vəsaitin miqdarını müəyyən etməlidir. İşə baxılması ər-arvada barışıq üçün vaxt verilməsi ilə əlaqədar olaraq təxirə salındıqda, məhkəmə cavabdehin uşağın saxlanmasında iştirak edib-etmədiyini aydınlaşdırmalı, cavabdehin bu vəzifəni yerinə yetirmədiyini müəyyən etdikdə isə Ailə Məcəlləsinin 101-ci maddəsinin tələbinə uyğun olaraq məhkəmədə mübahisənin həll olunana və qətnəmə çıxarılanadək alimentin müvəqqəti tutulması barədə qərardad çıxarır. Bu qərardad dərhal icra edilir və şikayət verilməsi onun icrasını dayandırmır (4).

Yetkinlik yaşına çatmayan uşağın valideynlərdən hansının yanında qalması ilə bağlı mübahisə həll edilərkən uşağın üstün mənafeyi rəhbər tutulur. Bundan başqa uşağın yaşı, fikri, valideynlərinə, qardaş və bacılarına bağlılığı, valideynlərin mənəvi və sair şəxsi keyfiyyətləri, onlar ilə uşaq arasında yaranmış münasibətlər, uşağın tərbiyəsi və inkişafı üçün şərait yaratmaq imkanı (valideynlərin peşəsi, iş rejimi, onların maddi və ailə vəziyyəti, səhhəti), ayrı yaşayan valideynlərdən hər birinin yaşayış yeri üzrə mövcud vəziyyətini xarakterizə edən digər hallar nəzərə alınmalıdır. Valideynlərdən hər hansı birinin maddi-məişət şəraitinin digərinə nisbətdə üstün olması uşağın onun yanında qalmasının mütləq əsası ola bilməz. Uşaqların hansı valideynin yanında qalmaları ilə bağlı mübahisə yarandıqda, eləcə də bu barədə bağlanmış saziş uşaqların və ya tərəflərdən birinin marağını pozduqda, məhkəmə iddianın kim tərəfindən qaldırılmasından asılı olmayaraq, uşağın maraqlarının müdafiəsi üçün qəyyumluq və himayə orqanını işdə iştirak etməyə cəlb etməlidir. Həmin orqan

mübahisə ilə bağlı uşağın və ayrı yaşayan valideynlərin həyat şəraitini müayinə etməyə, müayinə aktını və rəyini məhkəməyə təqdim etməyə borcludur. Rəylər məhkəmə tərəfindən uşağın üstün mənafeyi əsas götürülməklə qiymətləndirilir.

Uşağın mənafeyi tələb etdiyi hallarda onun məhkəmə iclasında dinlənilmək hüququ təmin olunmalıdır. Ailə Məcəlləsinin 52-ci maddəsinə əsasən, maraqlarına toxunulan istənilən məsələnin həlli zamanı uşaq öz fikrini bildirmək, habelə məhkəmə istintaqı və inzibati araşdırmaların gedişində dinlənilmək hüququna malikdir. Uşağın fikrinin obyektiv qiymətləndirilməsini təmin etmək üçün onun pedaqoqun, təhsil müəssisəsinin nümayəndəsinin (tərbiyəçinin), yaxud uşaq psixoloqunun və ya qəyyumluq və himayəçilik orqanının nümayəndəsinin iştirakı ilə dinlənilməsi məqsədemüvafiqdir. Maraqlarına zidd olan hallar istisna olmaqla, 10 yaşına çatmış uşağın fikri nəzərə alınmalıdır. Məhkəmə qərar qəbul edərkən, həmçinin 7 yaşına çatmış uşağın fikrini öyrənib nəzərə ala bilər. Uşağın fikri onun bir valideyndən digərinə alınıb verilməsi üçün yeganə əsas deyildir. Məhkəmə 10 yaşına çatmış uşağın fikrini digər hallar ilə məcmu halında qiymətləndirməli və uşağın üstün maraqlarını nəzərə almaqla mübahisəni həll etməlidir.

Nikah pozulduqda uşaqların saxlanması xərcləri aliment şəklində tutulur (6, 66). Ailə Məcəlləsinin 78.1-ci maddəsinə əsasən, yetkinlik yaşına çatmayan uşağın saxlanması üçün alimentin miqdarı valideynin qazancının (gəlirinin) müəyyən hissəsi, yaxud hər ay ödənilməli olan sabit pul məbləğində və ya eyni zamanda həm sabit pul məbləğində, həm də qazancın (gəlirin) müəyyən hissəsi kimi müəyyən edilir. Lakin bu məbləğ hər bir halda uşağın Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş minimum dolanacaq xərclərindən az olmalı deyildir. Uşağın sağlamlıq, təhsil, inkişaf, məişət qayğılarının çəkilməsinin uşağın himayəsində olduğu valideynin üzərinə düşməsi minimum dolanacaq xərclərindən az olmayan maddi təminatın aliment kimi digər valideyndən tutulmasına əsas verir. Aliment ödəyən əmək qabiliyyətli valideynin rəsmi olaraq heç bir yerdə işləməməsi və qazanca malik olmaması onu uşağı saxlamaq, qanunvericiliklə müəyyən olunmuş minimum dolanacaq xərclərindən az olmayan maddi təminatı ödəmək vəzifəsindən azad etmir. Alimentin miqdarı müəyyən edilərkən aliment ödəməli şəxsin məhkəmə qətnaməsinə əsasən aliment ödədiyi digər uşaqlarının olması nəzərə alınmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsi / <http://www.e-qanun.az/code/10>
2. Boşanma sayı yüksək olan bölgələr məlum oldu / <https://report.az/sosial-mudafie/bosanma-sayi-yukse-olan-seherlerin-adi-aciqlanib/>
3. Dəmirçiyeva M.D. Azərbaycan Respublikasının Ailə hüququ. Bakı: Qanun, 2008, 488 s.
4. “Nikahın pozulması, boşanmadan sonra yetkinlik yaşına çatmayan uşaqların valideynlərdən hansının yanında qalması və uşaqlar üçün valideynlərdən aliment tutulması tələbinə dair işlərə baxılarkən qanunvericiliyin məhkəmələr tərəfindən tətbiqi təcrübəsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumunun 28 mart 2016-cı il tarixli 8-2/2016 Nəli Qərarı / <http://supremecourt.gov.az/post/view/795>
5. Rəsmi orqanlar tərəfindən qeydə alınmış nikah və boşanmalar /

<https://www.stat.gov.az/source/gender/>

6. Чичерова Л.Е. Семейно-правовая ответственность в семейном праве // Семейное и жилищное право. 2011, № 1, с. 66–72.

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ПРОЖИВАНИЯ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ С КАКИМ-ТО РОДИТЕЛЕМ ПОСЛЕ РАЗВОДА И УДЕРЖАНИЯ АЛИМЕНТОВ НА ИХ СОДЕРЖАНИЕ

М.Д.ДАМИРЧИЕВА

РЕЗЮМЕ

Защита прав несовершеннолетних при взыскании алиментных платежей возможна только путем комплексного решения проблем. Установленные законодательством условия (требования) для заключения брака распространяются как на лиц, желающих вступить в брак, так и на соответствующие органы, участвующие в процессе регистрации этого союза. Обратным процессом заключения брака считается расторжение брака, признание брака недействительным. Стороны могут расторгнуть брак путем разрешения имущественных и иных споров по взаимному согласию. В некоторых случаях расторжение брака может происходить только в суде, и объем таких дел определяется законом. В случае развода, расходы на поддержку ребенка, вычитаются в виде алиментов. При разрешении споров по поводу того, с кем из родителей должен оставаться несовершеннолетний, руководствуются интересами ребенка. В статье анализируются вопросы правового регулирования особенностей прекращения брака, уплаты алиментов на несовершеннолетних детей.

Ключевые слова: семейное право, брак, прекращение брака, алименты, алиментные обязательства родителей.

SOME QUESTIONS ABOUT THE RESIDENCE OF MINORS WITH SOME PARENT AFTER DIVORCE AND WITHHOLDING ALIMONY FOR THEIR MAINTENANCE

M.D.DAMIRCHIEVA

SUMMARY

Protection of the rights of minors when collecting alimony payments is possible only through a comprehensive solution of problems. The conditions (requirements) established by law for the conclusion of marriage apply both to persons wishing to marry and to the relevant bodies involved in the registration process of this union. The reverse process of marriage is considered to be the dissolution of the marriage, the recognition of the marriage as invalid. The parties can dissolve the marriage by resolving property and other disputes by mutual agreement. In some cases, divorce can only take place in court, and the scope of such cases is determined by law. In the event of a divorce, child support costs are deducted in the form of child support. When resolving disputes over which parent the minor should stay with, the interests of the child are guided. The article analyzes some issues of legal regulation of the peculiarities of the termination of marriage, the payment of alimony for minor children.

Keywords: family law, marriage, termination of marriage, alimony, alimony obligations of parents.

УДК**ВОЗРОЖДЕНИЕ ЕСТЕСТВЕННОГО ПРАВА:
ПРАВО, ЗАПИСАННОЕ В СЕРДЦАХ****Л.Ш.АЛИЕВА***Бакинский Государственный Университет*
aliyeva.leyla@hotmail.com

В данной статье рассматриваются концепции возрожденного естественного права в правовой науке, а также раскрываются причины возрождения естественно-правовой мысли.

Обращено внимание на рост академического интереса к идее естественного права и осознание необходимости его возрождения на новом уровне осмысления и адаптации к современным реалиям. В результате проведенного исследования сделан обоснованный вывод о востребованности естественного права для успешного решения актуальных задач, стоящих перед обществом и наукой права.

Ключевые слова: возрожденное естественное право, права и свободы человека, человеческая природа, мораль справедливость, естественный закон, божественный закон

Возрождение мышления в области естественного права в юридической академической мысли началось около тридцати лет назад, и ему удалось занять место за столом в текущих дискуссиях по юриспруденции.¹ Определяя естественный закон, Брайан Бикс заявляет, что он «утверждает, что существуют фундаментальные и оценочные связи между вселенной, человеческой природой и моралью».² Эти связи не обязательно должны иметь теистическую основу. Вера в моральный реализм, то есть утверждения о том, что «(1) существует объективная реальность, (2) люди могут что-то знать об этом, и (3) есть некоторые вещи, которые может каждый, и некоторые вещи, которые каждый должны делать в ответ на то, что они знают»³ связывает воедино теистические и нетеистические версии естественного права. Человек сам по себе не нуждается ни в праве на жизнь, ни в свободе совести, ни в свободе слова. Всё это есть принципы отношений с себе подобными, то есть отношений в группе. Из признания этого факта вытекает такое важное следствие, как не естественность и не врожденность прав и свобод. Каждая группа выстраивает и вырабатывает свои принципы взаимоотношений, сообразно своим представлениям о справедливости с помощью институтов, структурирующих

организацию группы, так как без организации само взаимодействие невозможно и теряют смысл всякое право и всякая свобода. Поэтому, универсальные права и свободы предполагают универсальные же организационные институты такой группы, как человечество, которых попросту нет, и ООН со своим Советом Безопасности, прототипом которого был, скорее всего, совет архонтов в Афинах, не может и не способна заменить их с той же эффективностью, с которой это обеспечивается нацией–государством. Человечество, добившееся невероятного демографического роста за последние 10 тысяч лет благодаря централизованным политическим институтам, есть попросту биологический вид, популяция, с сильно выраженной, заменившей у «недоделанных пробных существ, созданных в насмешку» Достоевского внутривидовую индивидуальную конкуренцию межгрупповой конкуренцией. И, соответственно, мировое сообщество государств с системой «мировых держав», которые, как в «Скотном дворе» Джорджа Оруэлла, более равны чем остальные, это, скорее, если и не естественное состояние Томаса Гоббса, то механистическое воспроизводство Левиафана на новом уровне – будь счастлив просто тем, что ты всё ещё существуешь.

Напрашивается крамольный, учитывая табу в духе Фрейзера, но только на первый взгляд, вывод, что каждое нация–государство как организованная группа людей может иметь свои представления о правах и свободах с присутствием в них уже упоминавшихся кросс–культурных универсалий, таких, как, например, право на жизнь и право на собственность – «не убий» и «не укради». Скорее, во Всеобщей декларации о правах человека 1948 г. речь должна идти о правах людей как групповых правах. Эти права отнюдь не естественны, а есть продукт совместного творчества многих; ответ на многочисленные «почему» можно найти в мудрости четверти миллиона лет, в могилах неандертальцев с окаменевшими цветами и с останками инвалидов, доживших до глубокой старости, в Книге мертвых, кодексе Хамураппи, короче говоря, в универсалиях, вымученных человечеством, и этими правами человек наделил сам себя, проживая в *группе*, и многие «естественные права», например, право на убежище, теряют свой смысл вне группы–государства. Более того, в дискурсе идеологий эта доктрина превращается в не более чем лишённый конкретного содержания бессмысленный лозунг: как далее будет рассмотрено, естественные права имеют разное значение для анархистов и либералов, консерваторов и сторонников государственного социализма и т. д. «...[Н]ет естественных прав или прав человека, – пишет Аласдер Макинтайр после подробного анализа этой концепции, – из этого следует, что никто не может знать, что они есть..., и вера в них – это вера в ведьм и единорогов. Лучшая причина для того, чтобы так прямо и заявить, что таких прав нет, действительно того же типа, что и лучшая причина, которой мы располагаем для утверждения, что нет ведьм и лучшая причина,

которой мы обладаем для утверждения, что нет единорогов: каждая попытка дать веские основания полагать, что такие права есть, не удалась. Философы – защитники естественных прав XVIII в. иногда предполагают, что рассуждения, которые утверждают, что люди обладают ими, являются очевидными истинами; но мы знаем, что очевидных истин нет... И последний защитник таких прав, Рональд Дворкин, признаёт, что существование таких прав не может быть доказано, но по этому поводу просто указывает, что из этого факта не следует, что если утверждение не может быть подтверждено, то это не так. Что верно, так это может в равной степени использоваться для защиты существования единорогов и ведьм».⁴ В теории естественного права нет иного объективного критерия истины помимо слепой веры.

Хотя и не имеющая обязывающей силы, Декларация со всеми своими дефектами всё же задумывалась как документ, могущий поставить под вопрос легитимность любой государственной власти для обеспечения внешнего содействия реализации уже упоминавшимся тысячелетним проектом-мечтой Ватикана – процессу «увядания» государства, сегодня прехваченного уже другими акторами. Доктрина «естественных прав» (повторюсь, не имеющая ничего общего с изначальным учением естественного права) не может не создавать презумпции «нестесственности» государства. Для школы естественных прав суверенитет не является ключевым понятием, так как эта доктрина отрицает, в том числе, и суверенитет Бога, утверждая незыблемость целого ряда прав. Сразу после принятия Всеобщей декларации прав человека, в духе папы Пия XI, который после I Мировой войны утверждал, что отдельное государство не может знать, что такое благо, один из её основных идейных вдохновителей, Жак Маритен, католический учёный–теолог, начал тотальную критику государства в Чикагском университете в своих Уолгринских лекциях в 1950 г., опубликованных в 1951 г. в виде книги «Человек и государство». Понятие суверенитета не допускает любого вида ответственности государств в отношениях с другим государством или с сообществом государств. В качестве такового суверенитет претендует на такую власть, носителем которой является только Бог. Маритен именуется суверенное государство «безнадёжным тупиком».⁵ Если в период между двумя мировыми войнами Маритен считал, что «[м]ы должны отказаться от концепции суверенитета для того, чтобы мыслить в политической философии в последовательной манере»,⁶ то после принятия Декларации критика стала попросту разрушительной. «Я убеждён, – пишет он, – что политическая философия должна освободиться от слова, а также от понятия суверенитета не потому, что это понятие устарело, не благодаря социологически–юридической теории «объективного права», и не только потому, что понятие суверенитета создаёт непреодолимые трудности и теоретические сложности в сфере международного права, но потому, что, будучи рас-

смотренным в его подлинном значении, а также в перспективе той научной сферы, к которой оно принадлежит – политической философии, – это понятие в действительности неверное и обречено вводить нас в заблуждение, если мы будем продолжать употреблять его, полагая, что это понятие слишком долго и слишком широко использовалось, чтобы его можно было отвергнуть, и не осознавая присущих ему ложных коннотаций». ⁷ Оказывается, государство «является *абсолютно высшей* властью, что неизбежно для единого целого, подавляющего политическое общество либо поглощающего его». ⁸ Согласно Маритену, есть противоречия между понятием суверенитета и любой формой реализации принципа ответственности: тезис «власть делает все неподотчётным образом» совпадает с суверенитетом Бога. Но если государство подвластно контролю и подчинено ему, то как оно может быть суверенным? Как возможно понятие суверенитета, подконтрольного и подотчётного? Очевидно, что государство не суверенно. И как кажется сегодня Крису Торнхиллу, вопросы, мучавшие Маритена, сегодня наконец-то нашли своё решение: «...[К]онституционная нормативность часто рассматривается как привязанная исключительно к национальным процессам волеобразования. На самом деле, однако, конституционализм не стал устойчивым до тех пор, пока он не разорвал связь между правовым/политическим включением и осуществлением национальной суверенной власти: это было достигнуто, когда международные права человека вытеснили конституционную власть в качестве основной формы легитимности. В результате логика политической инклюзии, начатая в классическом конституционализме, привела к формированию транснационального конституционного порядка, в котором государства действовали лишь как части глобальной правовой/политической системы». ⁹

Автономные, не привязанные ни к чему моральные нормы парадоксальным образом сознательно устанавливаются за пределами обрамляющих их конкретных юрисдикций конкретных политических культур, и используются для установления ответственности самих носителей этих конкретных юрисдикций и конкретных политических культур – государств. Судья Джером Франк, которого цитирует Маритен, в книге «Суд над судом» рассматривая естественное право более в практической, нежели в метафизической плоскости, пишет: «Ни один добропорядочный нектолик не может потерпеть фиаско, принимая некоторые основные принципы или предписания естественного права как представляющие в настоящее время и в реально обозримом будущем существенные составные части основания цивилизации». ¹⁰ Явным у Маритена является чувство божественного, христианского сообщества – папского Christendom, которое обеспечивает основу, чтобы судить о действиях государств. Это трансцендентный и вечный стандарт должен вдохновлять людей и связывать государственные институты. Вывод, что эти нормы должны возне-

стись над государствами в их претензиях на полновластие над своими территориями, не имеет институциональной основы. Эти нормы являются эфемерными – они не имеют институционального существования, за исключением случаев, когда они закреплены в договорах и соблюдаются добровольно самими государствами. Таким образом, хотя эти нормы могут быть использованы в качестве тарана против суверенитета государств, они не могут заполнить пустоту в пространстве, освобождённом государствами для международных норм, как это когда-то сделала католическая церковь, имеющая жёсткую институциональную структуру, в отношении лакуны власти в европейских монархиях. *Здесь* уместным является вопрос Карла Шмитта: «Кто удаляет сомнения и разрешает разногласия в конфликте?». ¹¹ В конечном счёте, это власть.

Протестантские теологи XX в. в традиции Реформации всячески отрицали концепции естественного права. ¹² По тем или иным причинам протестантские ученые–юристы, как правило, остаются в стороне от любых попыток возрождения теории естественного права. «Не существует закона природы, который можно было бы признать как таковой, но в то же время обладать божественным характером и авторитетом. Нет закона и заповеди Бога, присущей творчеству человека как такового или написанного и раскрытого на звездах как закон космоса», – пишет Карл Барт, ¹³ хотя вся система общего права Англии есть ничто иное «как закон природы», правда, человеческой и англо-саксонской, как естественное право в его в изначальном римском дохристианском понимании, где Всевышнего заменяют традиции и общепринятые прецеденты. Вернуть естественному праву, которое из сугубо политических соображений в качестве «узды» для государств было политизировано и сведено исключительно к естественным правам человека, его первоначальный классический смысл как «внутренней морали закона» и «предела власти» попытался Лон Фуллер, начав знаменитую дискуссию с юридическим позитивизмом Герберта Харта, для которого теория естественного права была полна противоречий: «...[Д]олжно быть продуманно объяснено, как это такие известные фразы, как утверждение Аквината о том, что «закон есть не что иное, как постановление разума для общего блага», вполне согласуется с его утверждением о том, что «законы, оформленные людьми, бывают справедливы или несправедливы»». ¹⁴ Харт хотя и признаёт, что естественное право существует, ¹⁵ но только потому, что некоторые вовлечённые в правовой дискурс верят в естественное право, и любые описательные теории права должны принять их взгляды во внимание. Как юридический позитивист, он отвергает классическое естественное право как основанное на неприемлемом метафизическом предположении о том, что природа проясляет рациональную ориентацию на конечные цели. ¹⁶ Согласно этому метафизическому эссенциализму, скрытые, неотъемлемые цели присутствуют во всех вещах, которые совпадают с сущностью их ценностной природы.

Напротив, Харт поддерживает точку зрения современной, свободной от моральных ценностей науки о том, что естественные процессы определяются слепыми причинно–следственными законами без какой–либо более высокой цели. Правда, биологические организмы ориентированы на врождённые цели, такие как стремление остаться в живых, но такие инстинктивные тенденции имеют объяснение. Харт основывает свой эмпирический, минимальный естественный закон на человеческом инстинкте выживания: любое человеческое общество требует, что следует уважать физическую неприкосновенность друг друга, и что следует соблюдать договорённости. Харт добавляет герменевтический элемент в этот эмпирический взгляд на закон. Человеческая жизнь действительно демонстрирует норматив целенаправленности: человек может намеренно ставить перед собой цели, вытекающие из его оценочной интерпретации его окружения и его самого. Он всецело на стороне Гоббса: люди инстинктивно стремятся к выживанию, и в качестве отправной точки, почти каждый ценит свою жизнь. Это вытекает из того, как люди интерпретируют мир, а также что они считают хорошим или плохим: здоровье против болезни, витамины против токсинов, способность против неспособности и т. д. Поэтому доктрина Харта о минимальном естественном праве также даёт основание придерживаться этих основных правил: они способствуют самой основной цели – остаться в живых. Харт, однако, не распространяет свой естественный закон за пределы этого минимального содержания, потому что люди имеют очень разные интерпретации относительно того, что содержит в себе хорошая жизнь. Идее справедливости нет места в «научном» анализе права, даже если наука сама часто осведомлена о вполне реальных несправедливостях, продуцируемых существующими правовыми системами. Но редуцирование закона к простому инструменту силы также была отличительной чертой всех тоталитарных режимов. Они не просто полностью покончили с правовыми формами, они освободили тех, кто пребывал у власти, от каких–либо правовых ограничений. Тот факт, что эти эксперименты всегда заканчивались неудачей показывает, как тщетны современные теории, которые пытаются объяснить закон без ссылки на идею справедливости.

Как предполагает Фуллер, без ценностных оценок обойтись невозможно, и любое истолкование события подразумевает выявление в итоге рассмотрения различия в виде единства трёх составляющих – ценностного, фактического и целевого содержания. В разделении ценностей и фактов необходимости нет, так как интерпретация события уже подразумевает его оценку, то есть суждение о нём с ценностных позиций: понимание факта события возможно только через оценку, что и даёт само знание о произошедшем.¹⁷ Из этого следует, что понимание права возможно из него самого с позиции средств и целей нормативного регулирования человеческих взаимоотношений – правовая норма содержит определяе-

мую цель (должное) и включает средства для её достижения. Право, таким образом, представляет собой целевую деятельность по подчинению людей. Фуллер охарактеризовал закон как «...институт, который подчиняет человеческое поведение управлению правил». ¹⁸ Закон является формой управления людьми, противостоящим другим формам управления, например, управлению административному. Закон является особым видом инструмента. Имея это в виду, можно лучше понять утверждение, что правила должны соответствовать определенным ценностным критериям, относящимся к этой функции, если они должны соответствовать названию «закон». Если мы определили «нож» как нечто что отрезает, что-то, что не в состоянии резать, с названием «нож» может очень напоминать настоящий нож. Точно так же, если закон определяется как особый способ руководства и координации человеческого поведения, в случае, если система правил выстроена так, что они не могут эффективно руководить поведением, тогда они не соответствуют тому, что называется «закон».

Как и традиционный теоретики естественного права, Фуллер пишет о существовании порога, который должен быть соблюден прежде чем что-то должным образом (или в полном смысле) можно назвать «законом». Однако в отличие от традиционных теоретиков естественного права тест, который применяет Фуллер, – это скорее процесс и функция, чем строго ценностное моральное содержание; хотя для Фуллера эти вопросы процедуры или функции могут иметь моральные последствия. Внутренняя мораль права состоит из ряда принципов, которым, как Фуллер утверждал, система правил должна соответствовать – или, по крайней мере, минимально соответствовать – если эта система должна называться «законом». С одной стороны, можно утверждать, что, во-первых, соблюдение принципов законности само по себе моральное благо; во-вторых, тот факт, что государство следует этим принципам, может указать, что оно привержено морали; и в-третьих, что эти принципы могут препятствовать или ограничивать своевольные действия государства. Это следующие принципы: (1) законы должны быть общими; (2) они должны быть обнародованы, чтобы граждане могли знать стандарты, которые вводятся; (3) ретроактивное нормотворчество и применение должны быть сведены к минимуму; (4) законы должны быть понятны; (5) они не должны быть противоречивыми; (6) законы не должны требовать поведения, выходящего за пределы человеческих возможностей; (7) они должны оставаться относительно стабильными во времени; а также (8) должно быть соответствие между объявленными законами и их фактическим применением. ¹⁹ Хотя, вероятно, нельзя сказать, что следование этим принципам автоматически гарантирует существование совершенной законодательной системы, претендующей на такую же гармоничность, как и в теизме (ибо его первопричины не требуют логического обоснования, а только веры), и всё

же все эти принципы по сути теологичны.

Божественные законы соответствуют всем этим требованиям: (1) «О люди! Воистину, Мы создали вас из мужчины и женщины и сделали вас народами и племенами, чтобы вы узнавали друг друга, и самый почитаемый перед Аллахом среди вас – наиболее богобоязненный»; (2) «О Пророк! Мы отправили тебя свидетелем, добрым вестником и предостерегающим увещавателем, призывающим к Аллаху с Его дозволения, и освещающим светочем» (сура Аль-Ахзаб (Сплотившие ряды), аяты 45–46); (3) «Кто последовал верным путём, тот следует во благо себе. А кто впал в заблуждение, тот заблуждается во вред себе. Ни одна душа не понесёт чужого бремени»; (4) «Мы послали наших посланников с ясными знаменениями и низвели вместе с ними писание и весы, чтобы люди стояли в справедливости». (сура Аль-Хадид (Железо), аят 25); (5) «Разве вы веруете в одну часть Писания и проявляете неверие в другую?» (сура Аль-Бакара (Корова), аят 85); (6) «Ведь Аллах – слава Ему Всевышнему! – не требует от людей того, что им трудно исполнить» (сура Ан-Ниса, (Женщины), аят 66); (7) «Скажи, о Пророк: «Веруйте в сей Коран или не веруйте»; (8) «Благочестие состоит не в том, чтобы вы обращали ваши лица на восток и запад. Но благочестив тот, кто уверовал в Аллаха, в Последний день, в ангелов, в Писание, в пророков, кто раздавал имущество, несмотря на свою любовь к нему, родственникам, сиротам, бедным, путникам и просящим, расходовал его на освобождение рабов, совершал намаз, выплачивал закят, соблюдал договора после их заключения, проявлял терпение в нужде, при болезни и во время сражения. Таковы те, которые правдивы. Таковы богобоязненные». (сура Аль-Бакара (Корова), аят 177)

Трудности заключаются в том, что проблемы, центральные для многих из этих теоретиков естественного права (например, степень, в которой моральные истины «самоочевидны»; степень, в которой различные блага, претензии или аргументы соизмеримы; может ли моральная теория быть построена или защищена независимо от веры в Бога и т. д.) мало похожи на то, что обычно создаёт юридическую теорию. Фуллер на основе сугубо процедурного подхода пытается обосновывать взаимосвязь морали и закона, и мораль при этом теряет все материальные свойства, присущие её классическому пониманию. Он различает «мораль обязанности» и «мораль стремления», и первое предполагает существование минимальных требований по поддержанию упорядоченности общества, за нарушение которых накладываются наказания. Второе содержит изменчивые представления о хорошей жизни. В этом смысле внутренняя мораль права заключена в морали стремления. Естественно-правовая концепция Фуллера специфична, ибо естественное право теперь не есть внешнее должное, оно включается внутрь правовой системы как её позитивный элемент, оно теперь состоит в разумности правового порядка и являет себя в юридических принципах и процедурах. Однако, реализация принципов

Фуллера может характеризовать лишь эффективность законодательства и не замечать моральной составляющей закона в классическом понимании, оставляя в «слепой зоне», например, допустимость аборт. В этом смысле подход Фуллера абстрагируется от качественных характеристик права как ключевого фактора в естественном праве

Этого недостатка попытался избежать Джон Финнис, обосновывая свою концепцию «естественного права с материальным содержанием». Начнём с того, что власти не нужны специальная легитимность за пределами её эффективности, то есть способности нормативного принуждения и координации поведения. Это то, что Финнис вызывающе называет «скандальным абсолютным принципом».²⁰ «Как говорили классики, – утверждает Финнис, – правитель может быть один, или их может быть несколько, или много (множество, массы). Есть социальные обстоятельства, когда правление очень узкого или очень широкого класса будет наилучшим».²¹ Для Финниса важно другое: в духе древних греков он формулирует понятия основных благ, которых всего семь и в наличии которых заинтересован каждый. Это жизнь, игра, знание, социальность (общение, дружба, любовь), эстетический опыт, практическая рациональность и религия.²² Кстати, личная свобода, в отличие от древних греков, к основным благам не относится. Тем не менее, для Финниса этот перечень основных благ самоочевиден, и к ним устремлено большинство людей. Согласно Финнису, центральной посылкой являются люди, способные, руководствуясь внутренним убеждением, внутренним зрением, занимать моральную (или «практически разумную» – ‘practically reasonable’) позицию. Но одной этой позиции будет недостаточно. Финнис стремится сформулировать более строгие требования: «Центральная точка зрения сама по себе, – говорит он, – это точка зрения тех, кто не только апеллирует к практической разумности, но и практически разумны».²³

Естественный закон Финниса коренится в идее, что мы можем интуитивно, через практическую разумность, или даже мудрость, идентифицировать как очевидные основные блага. Эти блага создают нормативную базу для дальнейших конкретных моральных требований. Обработка таких требований является монологическим упражнением и требует «интенсивно–активного созерцания» (‘intensely active contemplation.’) Дискурс «разум и воля личности»²⁴ приводит к далеко не исчерпанным результатам, таким как, например может ли быть морально допустимой смертная казнь²⁵ или является ли контрацепция злом. При этом общее благо обрамляется целостным ансамблем процедурных и материальных предпосылок, включающих как сохранение социальных институтов (например, семьи), так и моральную среду, необходимую для комфортной жизни. Общее благо инструментально как совокупность средств по обеспечению людей предметными «основными благами».²⁶ И справедливость действия состоит в невоспрепятствовании доступа других к основ-

ным благам, и любой рациональный выбор должен соотноситься с интересами других людей.²⁷ Финнис в своей теории естественного права различает онтологические и гносеологические аспекты. Хотя онтологический аспект заключается лишь в самоочевидности основных благ, и практическая рациональность применительно к основным благам позволяет формулировать и обобщать моральные требования. В этом ракурсе рациональность сама является одним из основных благ, делающим возможным получение иных благ, что состоит в противоречии с исходными положениями концепции. Практическая рациональность у Финниса включает ряд методологических требований: сознательность действия; формулирование рационального жизненного плана, включающего все основные блага; недопущение переоценки и превалирования тех или иных благ; приоритет нравственности; недопущение игнорирования других людей; беспристрастность; признание общего блага и содействие обеспечению блага всех через собственную эффективную деятельность по реализации основных благ; недопустимость деятельности, направленной против основных благ. Эти правила рациональности формируют моральный стандарт поведения.

Финнис критикует основной тезис классической теории естественного права, которые оценивают позитивные законы через призму принципа *lex injusta non est lex*: «Человеческий закон – это артефакт и выдумка, а не вывод из моральных посылок».²⁸ Даже будучи несправедливым, закон, по мнению Финниса, всегда является юридически легитимным, если промульгируется с соблюдением формально необходимых процедур, хотя не может создать моральной основы для принудительных действий государства, и соответственно, не является полностью морально обязывающим. Соответственно такой закон в процессе применения просто не будет реализовывать цели по обеспечению общего блага. Теория Финниса сохраняет неизменными требования юридического позитивизма и, в определённой степени, признавая тезис разделения права и этики. В концепции Финниса юридические обоснования являются скорее техническими, чем моральными способами обосновывания суждений, и источниками юридических выводов остаются нормы, закреплённые в законах. В то же время требования практической рациональности составляют основу «метода естественного права» как метода дедуктивного вывода моральных норм естественного права из «мета-моральных» принципов естественного права. В целом методология Финниса в большей степени относится к сфере философии этики, и позитивистские традиционные методы – к философии права.²⁹ И в этом дискурсе так и остаются нерешёнными проблемы соотношения права и морали.

Герменевтический подход привёл к неметафизической версии аристотелевского естественного права Марту Нуссбаум.³⁰ В этой традиции Нуссбаум соглашается, что знание реальности зависит от человеческой интерпретации. Таким образом, она также отвергает метафизические ос-

нования естественного права, потому что оно требует невероятного – понимания природы человека. Тем не менее, Нуссбаум утверждает, что общепризнанные выводы, касающиеся человеческой природы возможны. Хотя культуры значительно различаются в своих интерпретациях на самом деле отдельный человек признаёт других людей во всем мире в целом такими же как он сам. С помощью самопознания возможно указать на ряд отличительных характеристик, которые определяют «человека». Нуссбаум называет это внутренним экзистенциализмом, в отличие от внешнего экзистенциализма метафизики Аристотеля. В остальном она рассуждает в тесной связи с аристотелевским мировоззрением: если знать, какие черты характеризуют человеческую жизнь, и что хорошо для процветания человека, то впоследствии можно вывести универсальный естественный закон, который содержит правила для общества. Нуссбаумская версия естественного права, таким образом, отличается с одной стороны, от классического естественного права: нормативный элемент не присущ внешней природе, но вытекает из внутренней человеческой перспективы. С другой стороны, она дистанцируется от эмпирической науки через нормативное руководство герменевтическим подходом: строгое разделение между описанием и оценкой невозможно и нежелательно. В последнем отношении она согласна с герменевтическим элементом в минималистском естественном праве Харта.³¹ Но Нуссбаум утверждает, что с внутренней точки зрения можно определить гораздо более универсальные человеческие характеристики, из которых можно получить представление о хорошей жизни, а также перфекционистский естественный закон.

Если Харт следует Гоббсу, то Нуссбаум использует формулу естественного права Джона Локка, согласно которой оно заключается в праве людей на самосохранение «...и, следовательно, на еду и питьё и на тому подобные вещи, которые природа предоставляет для поддержания их существования».³² Поэтому она говорит о «широкой теории блага» в отличие от «узкой теории блага» либерализма (который ограничивается идеалом равной свободы, и в этом отношении его содержание несколько шире минимального естественного закона Харта). Через самоинтерпретацию человека Нуссбаум приходит к списку из десяти характеристик, которые необходимы для истинно хорошей человеческой жизни: (1) смертность человека: поэтому каждый должен быть в состоянии прожить полную человеческой жизнью до её естественного конца; (2) телесные потребности (голод, жажда, секс и движение): нужно иметь достаточно средств для здоровой жизни, а также достаточное питание, кров, возможность сексуального удовлетворения и возможность передвигаться; (3) способность испытывать удовольствие и страдания: ненужных страданий следует избегать, и должны присутствовать условия для получения удовольствия; (4) детские узы привязанности (благодаря которым человек учится выстраивать взаимные отношения): каждый должен иметь возможность

присоединиться к другим; (5) социальные потребности (семейные отношения, а также более широкие социальные отношения): должна быть возможность жить в таких отношениях, а также в отношениях взаимной привязанности и заботы; (6) солидарность с окружающей средой: люди должны жить в гармонии с окружающей природой; (7) юмор и игра: должна быть достаточная возможность для игры и смеха; (8) индивидуальность: каждый должен иметь возможность жить особой жизнью в самостоятельно выбранной среде; (9) когнитивные способности наблюдать, познавать, думать и воображать: каждый человек должен быть в состоянии использовать эти способности; (10) практическая разумность (умение проектировать жизненный план): каждый человек должен быть способен критически осмыслить свою жизнь. Эти характеристики не сводятся друг к другу, и все они необходимы для полноценной человеческой жизни. Конечно, относительно этого списка не будет полного межкультурного единодушия, но Нуссбаум ожидает, что она, тем не менее, может рассчитывать на широкий, перекрывающийся консенсус.

Попытку осветить эту проблему с сугубо юридических позиций предпринял Майкл Мур рассмотрев различные аспекты права в свете платонистского (метафизически–реалистического) подхода к языку, морали и правовым понятиям.³³ Анализ Мура можно лучше всего понять как ответ на вопрос: как определить значения юридических терминов, например, таких как «действительный договор» и «юридическая фикция»? На традиционалистском уровне ответ состоит в том, что, как и весь человеческий язык, термины означают то, что мы хотим, чтобы они означали, используя практику и консенсус предыдущих поколений. С другой стороны простые описательные термины («колесо», «дерево»), юридические термины («умысел», «траст»), и моральные понятия («беспристрастность», «равенство сторон») имеют значения, определяемые тем, как устроен мир, а не нашими изменчивыми и часто ошибочными убеждениями об этих объектах. Мур показал, как этот подход к метафизике (и языку) влечёт многочисленные последствия для того, как мы должны интерпретировать конституции и законы и анализировать проблемы общего права и прецедента. Ллойд Вайнреб предложил интересную характеристику классического естественного права (в традиции Цицерона и Тома Аквината),³⁴ которая отличается от воззрений многих авторов. В частности, Вайнреб видит в этих работах обеспокоенность, у каждого автора по-своему, проблемой объяснения возможности человеческой моральной свободы в мире, который, как кажется, определяется роком или судьбой (в античном классическом мышлении) или божественным провидением (по мнению церкви). По Вайнребу, современные теоретики естественного права, такие как Финнис и Фуллер, упускают суть естественно–правовой теории, когда они пытаются дистанцировать свои требования от более ранних аргументов о нормативном естественном порядке, который теперь

можно понимать как решение общей проблемы онтологии или реальности морали. Эрнест Вейнриб³⁵ в свою очередь, видит в законе «имманентную моральную рациональность». Можно говорить о морали или природе права, различных отраслей права (например, деликтного права) и юридических доктрин. Эта точка зрения на право противопоставлена подходам, которые утверждают или предполагают, что закон в основном является своего рода политикой, или что он является средством максимизации некоторой ценности (например, полезности или благосостояния): «...[П]равопорядок не является коллективным преследованием желаемой цели. Вместо этого это есть уточнение норм и принципов, присущих юридически понимаемым отношениям».³⁶ Суть права может быть проработана вне нормативных предположений, и, следовательно, то, что требует право, не просто идентично с правилами, промульгируемыми законодательными собраниями и судьями. По утверждению Гарольда Бермана, несмотря на напряженность, существующую во всех обществах между религиозной верой и законом, они неизбежно взаимодействуют, и ни одно из них не может поддерживать свою жизнеспособность независимо от другого. «На высшем уровне, — пишет он, — несомненно, справедливость и сакральность едины, и наше чувство одного из них частично зависит от нашего чувства другого. Это сказать необходимо, потому что общепринятая теория разделила их до катастрофической степени».³⁷

Придерживающийся в эпоху нацизма мнения, как он писал в письме от 26 апреля 1939 г., что позитивизм является правовым идеалом,³⁸ после II мировой войны применимую на практике теорию «естественного права с изменчивым содержанием» разработал Гюстав Радбрух, после ста лет бесплодных споров вернувшись к содержательно насыщенному социальному идеалу — идеалом для него является не индивидуализм или нация, а цель, к которой они должны стремиться — культура, в том числе и правовая. В основе диалектики права Радбруха заложены два тезиса: (1) традиция естественного права утверждает, что право проявляется в природе и является общедоступным и различимым потому, что люди разумные существа; (2) естественный закон отражает мораль и может быть понят с точки зрения морали, и закон и нравственность обязательно связаны. Законы юридически действительны только в том случае, если они соответствуют морали; когда мораль вступает в противоречие с законом, закон считается недействительным, ибо действие позитивного права можно обосновать, лишь исходя из «неосуществимости» естественного права (*Unmöglichkeit eines Naturrechts*).³⁹ Как отмечает Радбрух, «[в]о всех своих формах естественное право характеризуется четырьмя существенными чертами, которые, разумеется, по-разному проявляются в различные периоды времени: в содержательном плане оно всегда содержит правовые суждения (оценки) ценности. Эти ценностные суждения соответствуют источникам естественного права — природе, божественному откры-

вению, разуму. Они общеобязательны (общепризнаны) и не подвержены изменениям. Они познаваемы. А будучи познаны, они имеют примат перед противоречащим им законодательством». ⁴⁰ При этом естественное право не абсолютно: «...[О]тветы на вопросы об общеобязательности (Allgemeingültigkeit) действия естественного, т.е. «правильного», «истинного» права корректны лишь в отношении данного состояния общества, определённого времени и народа. Лишь категория истинного, справедливого (des richtigen, gerechten) права общеобязательна (allgemeingültig), но никак не категория форм его применения. Если понятие «истинное право» (richtiges Recht) хотят определить посредством единой категориальной формы и назвать «естественным правом», то неизменное естественное право «старого стиля» (вслед за Штаммлером) следует противопоставлять «естественному праву с изменяющимся содержанием» или, как принято было говорить, «культурному праву». ⁴¹ Это право непознаваемо (Unerkennbarkeit) и может быть воспринимается только как единое целое, как эйдосы у Платона, и понятие права можно определить как действительность, которая стремится к идее права, ⁴² и «...идея права не может быть не чем иным, как справедливостью». ⁴³ Справедливость же, в духе Аристотеля, заключается в равенстве, которое понимается просто как презумпция, ибо равенство «...в определённом смысле всегда лишь абстракция данного неравенства, рассматриваемого с какой-то определённой точки зрения». ⁴⁴ Её идея проста, как и сама античная философия: «...[Ч]то правильно для одного, должно быть справедливым для Другого. Но это и есть идея справедливости». ⁴⁵ Для завершения своей концепции права Радбрух использует три общих принципа: целенаправленность (общее благо), справедливость, и правовая стабильность, находящиеся в диалектическом противоречии: если благо стремится к индивидуализации, то справедливость требует всеобщности. И «[в]полне мыслимы случаи, когда содержание неправомерных актов, степень их несправедливости или нецелесообразности столь значительны, что правовая стабильность, гарантированная действующим правом, не может приниматься во внимание». ⁴⁶ И заключение Радбруха попросту не может вызвать возражения: «Несовершенство человека не позволяет гармонично объединить в законе все три ценности права — общую пользу, правовую стабильность и справедливость, и остаётся лишь выбирать между тем, соглашаться ли во имя правовой стабильности на действие плохого, вредного или несправедливого закона или отказать ему в действии, учитывая его несправедливость и вред, наносимый всему обществу. Но народ и юристы в особенности должны чётко осознавать, что хотя законы, в значительной мере несправедливые и наносящие ущерб обществу, и могут существовать, им следует отказываться в действии и в признании их правового характера». ⁴⁷

«Формула Радбруха» легла в основу нескольких решений высших

судов Германии. Первый случай связан с немецким адвокатом еврейского происхождения, который эмигрировал в Голландию до начала II Мировой войны. Закон от 25 ноября 1941 г. (Reichsgesetzblatt) поставил под вопрос его германское гражданство. В 1968 г. Федеральный Конституционный Суд Германии постановил, что «...правовые нормы национал-социалистического периода могут быть лишены юридической силы, когда они так явно противоречат фундаментальным принципам справедливости, потому что для судьи, желающем применить их или признать их правовые последствия, итогом будет вынесение не правового, но неправового (Unrecht) решения». Суд прямо ссылается на формулу Радбруха: «В этом законе конфликт со справедливостью достиг настолько невыносимого уровня, что закон должен быть признан недействительным». Суд также добавил, что он не стал действителен в силу того, что был применён на практике в течение ряда лет: «Однажды изданный не-закон, который явно нарушает конституирующие принципы закона каким-то образом не становится законом, если его применять и соблюдать».⁴⁸ Другой случай был связан с пограничниками бывшей ГДР, которые были привлечены к ответственности за расстрел людей при попытке преодолеть Берлинскую стену. В 1992 г. Федеральный Верховный суд Германии по гражданским и уголовным делам в рамках этого дела рассмотрел вопрос о толковании и действительности параграфа 27 закона ГДР «О государственной границе». Этот закон якобы оправдывал действия пограничников, а именно применение оружия для предотвращения нарушения границы. Суд решил, что если существующая практика Восточной Германии требует толкования этого закона, и такое толкование приводит к применению формулы Радбруха. Суд постановил: «Конфликт между позитивным правом и справедливостью должен быть настолько невыносимым, что закон как «ложный закон» должен уступить справедливости. Опора на подобные формулировки после падения нацистской диктатуры характеризуется как наиболее серьёзное нарушение закона. Не просто применить эту точку зрения в данном случае за убийство людей на внутри-германской границе, которые не могут быть приравнены к массовым убийствам, совершённым нацистами. Тем не менее, понимание, достигнутое ранее, остаётся в силе, а именно, что в оценке действий, совершаемых во имя государства, надо спросить, вышло или нет государство за пределы внешнего предела установленного в каждой стране как вопроса общей убеждённости».⁴⁹

В 2005 г. в Германии приняли закон о внесении изменений в Закон об авиационной безопасности, что позволяло бы военным сбить пассажирский самолет, который явно был угнан и превращён в оружие в духе 11 сентября 2001 г. Четверо граждан, три юриста и пилот, подали иск в Конституционный суд, который объявил закон несовместимым с Grundgesetz в решении от 15 февраля 2006 г. Конституционный суд по-

считал, что ст. 14. 3 Закона об авиационной безопасности позволяет лишить жизни людей, которые не являются участниками преступления, что является крайней несправедливостью. (1 BvR 357/05 [2006]) О верховенстве права в ЕС вспомнили в 2019 г., и 3 апреля 2019 г. Европейская комиссия выступила с декларацией «Дальнейшее укрепление верховенства права в Союзе. Состояние дел и возможные последующие шаги».⁵⁰ Осенью того же года, комиссар ЕС по верховенству права Франс Тиммерман выступил против, на его взгляд, не соответствующих праву законодательных судебных реформ в Польше и Венгрии, приведя в пример законы нацистской Германии. На что представитель Венгрии заявил: «Нет объективного определения верховенства права, и на самом деле, когда мы смотрим на демократии, работающие в ЕС, мы видим очень разные законодательные системы, мы видим очень разные политические институты, и все они могут быть демократическими без единого определения. То, что мы наблюдаем, так это злоупотребление вопросом верховенства права, используемого в качестве политического оружия против некоторых государств-членов, особенно Венгрии и Польши».⁵¹

И он был прав, объективного определения верховенства права нет, ведь с конца 80–х годов прошлого века дискуссии о сущности права стали развиваться в другом направлении, и дискурс «Fuller vs. Hurt» который можно на латыни перефразировать в “jus qui jussum vs. jus qui justum”, был отчасти забыт. Но эта тенденция возрождения естественного права как антитезы адвокатской «нанятой совести» Достоевского, как нормативно-ценностной парадигмы, заявившая о себе во второй половине XX в. и парадоксальным образом исключая Абсолют, объясняется реакцией самозащиты культуры от следующих тенденций: (1) разрастание пространства регулируемого поведения, удушающую атмосферу которого которой человек ощущает в своём роковом метафизическом одиночестве; (2) рост аномии в результате постепенного исчезновения абсолютных нормативно-нравственных ценностей, возврат к древнему эволюционному пути реактивности; (3) экспансия нормативного позитивизма; (4) ремифологизация культур как утеря различными культурами Всеединства. Есть попытки синтетического возрождения на новом уровне постмодерна былого органического синкретизма на основе крайне неясной, но формирующейся платформы, итога смутной тоски по органичности античности и монотеизма, когда право, этика и философия развивались как единое целое в дискурсе мифологии; и в XXI в. «разбегающаяся вселенная» этих форм не может не начать «схлопываться», так как предельное значение достигнуто. В то время как в античном и средневековом обществе мораль и религия создавали право непосредственно, то в эпоху модерна синтез заменился воздействием опосредствованным через философско-этические учения. Система таких абсолютных естественно-правовых ценностей более не увенчана Космосом или Абсолютом, ценности более не укорен-

нены, но относительны, а значит и беззащитны перед любыми посягательствами, будь то на нормативном уровне или со стороны отдельных социальных субъектов. Этические ценности отныне зависят от изменения социально-исторических условий, могут быть девальвированы, поскольку являются продуктом социальной воли и декретируются государством, диктуясь его сиюминутными интересами и нуждами.

ЛИТЕРАТУРА

1. J. Stanley McQuade and Richard T. Bowser, *Marketing Natural Law: An Over Debated and Undersold Product*, 2005, *Campbell Law Review*, Vol. 27, p. 188
2. Brian Bix, *On the Dividing Line Between Natural Law Theory and Legal Positivism*, *Notre Dame Law Review*, 2000, Vol. 75, p. 1614
3. Thomas C. Folsom, *The Restatement of the Obvious: Or, What's Right Got To Do With It? Reflections on a Business Ethic for Our Times*, *Regent University Law Review*, 2004, Vol. 16, p. 315
4. MacIntyre, A., 2007, *After Virtue: A study in moral theory*, Notre Dame: University of Notre Dame Press p. 69
5. Маритен, Ж., 2000, с. 35
6. Maritain, J., 1969, p. 61
7. Маритен, Ж., 2000, *Человек и государство*, М: Идея-Пресс, с. 35
8. там же, с. 55
9. Thornhill, C., 2016, *A Sociology of Transnational Constitutions: Social foundations of the post-national legal structure*, Cambridge: Cambridge University Press, p. 424
10. Frank, J., 1949, *Courts on Trial: Myth and Reality in American Justice*, Princeton: Princeton University Press, pp. 364–365
11. Schmitt, C., 2004, *Legality and Legitimacy*, (Tr. Seitzer, J.) Durham: Duke University Press, p. 34
12. Grudem, W., 1994, *Systematic Theology: An introduction to Biblical doctrine*, Grand Rapids: Zondervan Publication House
13. Barth, K., 1956, *Church Dogmatics, Vol. IV: The Doctrine of Reconciliation, Part I*, N.Y.: Scribner, p. 140
14. Hart, H.L.A., 1983, *Essays in Jurisprudence and Legal Philosophy*, Oxford: Oxford University Press, pp. 11–12
15. Hart, H.L.A., 1994, *The Concept of Law*, Oxford University Press
16. Hart, H.L.A., 1983, *Essays in Jurisprudence and Legal Philosophy*, Oxford: Oxford University Press, pp. 48–87
17. Fuller, L.L., 1956, *Human Purpose and Natural Law*, *Journal of Philosophy*, Vol. 53, p. 699
18. Fuller, L.L., 1969, *The Morality of Law*, New Haven: Yale University Press, p. 96
19. Ibid., pp. 33–91
20. Finnis, J., 1980, *Natural Law and Natural Rights*, Oxford: Oxford University Press, p. 250
21. Ibid., p. 252
22. Ibid., p. 65
23. Ibid., p. 15
24. Finnis, J., 1999, *Natural Law and Ethics of Discourse*, *Ratio Juris*, Vol. 12, p. 364
25. Finnis, J., 1991, *Moral Absolutes. Tradition, Revision, and Truth*, Washington: The Catholic University of America Press, p. 80
26. Murphy, M.C., 2004, *Religious Conviction and Political Advocacy (A Commentary on Quinn)*, *The Modern Schoolman* Vol. 78, p. 139
27. Finnis, J., 1994, *Natural Law and Legal Reasoning*, in *Natural Law Theory. Contemporary Essays*, (Ed. George, R. P.), Oxford: Oxford University Press, p. 137

28. Finnis, J., 1996, The Truth in Legal Positivism, in The Autonomy of Law. Essays on Legal Positivism, (Ed. George, R. P.), Oxford: Oxford University Press, p. 205
29. Finnis, J., 1980, Natural Law and Natural Rights, Oxford: Oxford University Press, p. 103
30. Nussbaum, M., 1992, Human Functioning and Social Justice, Political Theory, Vol. 20, pp. 206–246
31. Hart, H.L.A., 1983, Essays in Jurisprudence and Legal Philosophy, Oxford: Oxford University Press, pp. 48–87
32. Locke, J., 2003, Two Treatises of Government and A Letter Concerning Toleration, New Haven: Yale University Press, I, 86
33. Moore, M.S., 1985, A Natural Law Theory of Interpretation, Southern California Law Review, Vol. 58, pp. 277–398; Moore, M.S., Educating Oneself in Public: Critical essays in jurisprudence, Oxford: Oxford University Press, 2000
34. Weinreb, L.L., 1987, Natural Law and Justice, Cambridge: Harvard University Press
35. Weinrib, E.J., 1995, The Idea of Private Law, Cambridge: Harvard University Press
36. Weinrib, E.J., 1988, Legal Formalism: On the Immanent Rationality of Law, Yale Law Journal, Vol. 97, p. 964
37. Berman, H.J., 1993, Faith and Order: The reconciliation of law and religion, Grand Rapids: Wm. B. Eerdmans Publishing, p. x
38. Radbruch, G., 1968, Gustav Radbruch Briefe, (Hrsg. Wolf, E.), Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, S. 129
39. Radbruch, G., 1999, Rechtsphilosophie, (Hrsg. Ralf, D. von und Paulson, S. L.), Heidelberg: C. F. Milller, S. 206, 312
40. Радбрух, Г., 2004, Философия права, М.: Междунар. Отношения, с. 26
41. Ibid., с. 28
42. Ibid., с. 37, 41
43. Ibid., с. 42
44. Ibid., с. 44
45. Ibid., с. 87
46. Ibid., с. 196
47. Ibid., с. 226
48. BVerfGE 23, 191 [1968]
49. BGHSt 39, 1, [1992], BGH 5 StR 370/92
50. COM2019 163 final, 3. 4. 2019
51. Timmermans, F., 2019, Either We Have the Rule of Law or We Have the Rule by Law Then We Are a Dictatorship, <https://www.euronews.com/2019/09/05/>

TƏBİİ HÜQUQUN DIRÇƏLMƏSİ: QƏLBLƏRƏ YAZILMIŞ HÜQUQ

L.Ş.ƏLİYEVƏ

XÜLASƏ

Bu məqalədə hüquq elmində təbii hüququn dirçəlməsi konsepsiyası nəzərdən keçirilir, eləcə də, təbii – hüquqi fikrin dirçəlməsinin səbəbləri açıqlanır.

Təbii hüquq ideyasına qarşı akademik marağın artmasına və müasir reallıqlara adaptasiya və bunun dərk olunmasının yeni səviyyəsində onun dirçəlməsi zərurətinin dərk olunmasına diqqət yetirilmişdir. Aparılan tədqiqat nəticəsində hüquq elmi və cəmiyyət qarşısında dayanan aktual tapşırıqların uğurlu həlli üçün təbii hüququn tələbatı haqqında əsaslı nəticə əldə olunmuşdur.

Açar sözlər: dirçəlməmiş təbii hüquq, insan hüquqları və azadlıqları, insan təbiəti, əxlaq, ədalət, təbii qanun, ilahi qanun

REVIVAL OF NATURAL LAW: RIGHT WRITTEN IN HEARTS

L.Sh.ALIYEVA

SUMMARY

This article is devoted to the concept of a revived natural law in legal science, and also reveals the reasons for the revival of natural law thought.

Attention is drawn to the growth of academic interest in the idea of natural law and the awareness of the need to revive it at a new level of comprehension and adaptation to modern realities. As a result of the study, a well-grounded conclusion was made about the relevance of natural law for the successful solution of urgent problems facing society and the science of law.

Keywords: revived natural law, human rights and freedoms, human nature, moral justice, natural law, divine law

UOT 34.01**HÜQUQİ KOLLİZİYALARIN HƏLLİ İLƏ BAĞLI BƏZİ QEYDLƏR****Z.N.ƏZİMOV***Bakı Dövlət Universiteti**phd82@mail.ru*

Hüquqi kolliziyalar hüquq nəzəriyyəsinin mühüm nəzəri məsələlərindən biridir. Məqalədə hüquqi kolliziyaların həlli ilə bağlı bəzi məsələlərə, xüsusən milli və beynəlxalq hüquq normaları arasında yarana biləcək uyğunsuzluqların həlli məsələsi araşdırılır. Bu növ hüquqi kolliziyaların həlli ilə bağlı elmi ədəbiyyatda mövcud olan fərqli mövqelərə xüsusi diqqət ayrılır.

Açar sözlər: hüquqi kolliziya, kolliziyaların həlli, ziddiyyət, hüquqi konflikt, normaların rəqabəti.

Hüquq nəzəriyyəsində hüquqi kolliziyaların həllinin iki əsas forması fərqləndirilir: 1) hüquqyaratma orqanları tərəfindən hüquq normaları arasındakı kolliziyaların aradan qaldırılması və 2) hüquqtətbiqedicisi tərəfindən hüquq normaları kolliziyalarının həlli.

Hüquq normaları arasındakı kolliziyaların hüquq sistemindən xaric edilməsi üçün hüquqi kolliziyanın aradan qaldırılması üsulları kimi yeni hüquqi aktın qəbulu, köhnə aktın ləğv edilməsi, qüvvədə olan aktın dəyişdirilməsi və ya dəqiqləşdirilməsi, qanunvericiliyinin sistemləşdirilməsi, xüsusi olaraq sahəvi məcəllələşdirmə, kompleks məsələlərlə bağlı qanunların qəbul edilməsi kimi üsulları fərqləndirmək olar.

Hüquq kolliziyalarının mövcudluğu istənilən qanunvericilik sisteminin mürəkkəbliyi və çoxsaxəliliyi ilə bağlıdır. Bütün bu çətinliklərə baxmayaraq hüquqşünaslıqda uzun illər ərzində müxtəlif ölkələrin hüquq təcrübəsində hüquq kolliziyalarını həll edən bir sıra prinsiplər formalaşmışdır. Bu prinsiplər hüquqi kolliziyaların həlli üçün faydalı olduğu üçün onların bu prinsiplərə uyğun olaraq təsnifatını nəzəri və təcrübi baxımdan daha uğurlu və səmərəli saymaq olar: 1. İyerarxiyaya malik olan hüquq normaları arasında kolliziyalar (iyerarxiya kolliziyaları) - Lex superior derogat legi inferiori prinsipi əsasında həll olunan kolliziyalar; 2. Eyni hüquqi qüvvəyə malik olan hüquq normaları arasında kolliziyalar (zaman kolliziyaları) - Lex posterior derogat legi priori prinsipi əsasında həll olunan kolliziyalar. 3. Eyni hüquqi qüvvəyə malik ümumilik dərəcəsinə görə fərqli olan hüquq normaları arasında yaranan kolliziyaları

(məzmun kolliziyaları) - Lex specialis derogat legi generali prinsip əsasında həll olunur. Fərqli hüquqi qüvvəyə malik olan hüquqi aktlar arasında kolliziyalar iyerarxiya prinsipi ilə, eyni hüquqi qüvvəyə malik olan normativ hüquqi aktların normaları arasında kolliziyalar isə digər iki prinsipin tətbiqi nəticəsində aradan qaldırılır.

Hüquq ədəbiyyatında hüquqi kolliziyaların aradan qaldırılması subyektləri ilə bağlı vahid fikir birliyi mövcud deyildir. Belə ki, normativizm nəzəriyyəsinin yanaşmasına görə hüquqi kolliziyaların həlli hüquq tətbiqi səlahiyyətlərindən kənara çıxır və yalnız qanunverici tərəfindən hüquqyaratma prosesində həll olunur və hüquqyaratma fəaliyyəti sahəsinə aid olunur. Sosioloji yanaşmanın tərəfdarlarının mövqeyinə görə normativ hüquqi aktların qanuniliyinə nəzarət etmək funksiyasını həyata keçirən məhkəmələr, həmçinin hüquqi kolliziyaların həlli ilə məşğul olur və subsidiar hüquqyaratma səlahiyyətlərinə malikdirlər.

Bu iki fikir istiqamətinin hər ikisinin səmərəli cəhətlərini qeyd etmək vacibdir. Hüquqi mübahisə ilə bağlı məhkəmə müraciət olunarkən normativist yanaşma çərçivəsində hüquqi kolliziyaları aradan qaldırmaq mümkün olmadığı üçün, bu yanaşmanı əsaslı saymaq olmur, hüquqyaratma yolu ilə hüquqi kolliziyaların aradan qaldırılması zamanı məhkəmə hüquqi kolliziyaları aradan qaldırmaq məcburiyyətində qalmamış olur. Ona görə də hər iki yanaşmanın faydalı tərəflərini nəzərə alaraq onların üstün cəhətlərini xüsusi olaraq göstərmək zəruridir.

Qanunvericilikdə yarana bilcək müxtəlif növ kolliziyaların həlli üçün ilk növbədə, normativ hüquqi aktlar arasında iyerarxiyanın qanunvericilik sistemində dəqiq təsbit olunması zəruridir. Normativ hüquqi aktlar haqqında Konstitusiyaya qanununun qəbul edilməsi bu istiqamətdə çox mühüm əhəmiyyətə malik olsa da, bu və ya digər normativ hüquqi aktlar, fərdi aktlar və onların öz aralarında kolliziyaların həlli üçün bir çox məsələlərdə müəyyənliyin olması tələb olunur. Bu baxımdan əhəmiyyətli məsələlərdən biri milli qanunvericilik sistemində beynəlxalq müqavilələrin yeri ilə bağlıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 148-cı maddəsində qanunvericilik sisteminə daxil olan normativ hüquqi aktlar iyerarxiyə şəkildə göstərilmişdir. Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr, xüsusən hökumətlərarası müqavilələrin qanunvericiliyin iyerarxiyasını müəyyən edən bu maddədə qəti şəkildə müəyyən edilməmişdir. AR Konstitusiyasının 148-ci maddəsinin II hissəsi Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələri Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminin ayrılmaz tərkib hissəsi olduğunu təsbit etmişdir.

Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı müqavilələrin qanunvericilik sistemində yerini dəqiqləşdirmək və onun iyerarxiyə kimi həlli üçün Konstitusiyada digər müddələrin sistemli təhlili əsasında müəyyən nəticələrə gəlmək mümkündür. Belə ki, dövlətlərarası və hökumətlərarası müqavilələrdən ibarət olan Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrin rəsmiləşdirilməsi formasına diqqət yetirdikdə görmək olar ki, bu aktlar qanunvericilik sistemində əsas etibarilə qanun formasında təsdiq olunur.

AR Konstitusiyasının 95.I maddənin 4-cü bəndi və 95.II maddəyə əsasən dövlətlərarası və Azərbaycan Respublikasının qanunlarından fərqli qaydalar nəzərdə tutan hökumətlərarası müqavilələrin təsdiq və ləğv edilməsi barədə Milli Məclis 63 səs çoxluğu ilə qanunlar qəbul edir. Buradan isə məntiqi nəticəyə gəlmək olur ki, dövlətlərarası və Azərbaycan Respublikasının qanunlarından fərqli qaydalar nəzərdə tutan hökumətlərarası müqavilələr milli qanunvericilik sistemində qanun formasında qüvvədə olur və onun qanunvericilik sistemində yeri də bu müddəaya əsaslanır.

Bütün bunlara baxmayaraq beynəlxalq müqavilələrin hüquqi qüvvəsi ilə bağlı məsələ bu şəkildə birmənalı olaraq həll olunmur. Konstitusiyanın 151-ci maddəsində yuxarıdakı ümumi qaydadan fərqli olaraq xüsusi qayda müəyyən edilərək göstərilmişdir ki, Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sistemində daxil olan normativ hüquqi aktlar ilə (Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və referendumla qəbul edilən aktlar istisna olmaqla) Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı dövlətlərarası müqavilələr arasında ziddiyyət yaranarsa, həmin beynəlxalq müqavilələr tətbiq edilir. Başqa sözlə desək, Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı dövlətlərarası müqavilələr hüquqi qüvvəsinin Konstitusiya və referendumla qəbul olunmuş aktlardan aşağıda, adi qanunlardan isə yüksəkdə olduğu göstərilmişdir.

Konstitusiyanın 151-ci maddəsində beynəlxalq müqavilələrin yalnız bir növü olan dövlətlərarası müqavilələr nəzərdə tutulduğu üçün hökumətlərarası müqavilələrin qanunvericiliyin iyerarxiyasında yeri məsələsi qəti şəkildə öz həllini tapmamışdır. Bu məsələdə də müəyyən normaların müqayisəli təhlili əsasında məntiqi nəticələrə gəlmək olar. Fikrimizcə, bu məsələdə milli hüquq ədəbiyyatında mövcud olan bəzi mülahizələrlə razılaşmaq doğru olardı. Milli müəlliflərin göstərdiyi kimi Azərbaycan Respublikasının qanunlarından fərqli qaydalar nəzərdə tutan hökumətlərarası müqavilələrin və dövlətlərarası müqavilələrin hüquqi qüvvəsi fərqlidir. Məsələn, Milli Məclis tərəfindən təsdiq olunan dövlətlərarası müqavilələrin hüquqi qüvvəsi hökumət tərəfindən təsdiq olunan hökumətlərarası müqavilələrin hüquqi qüvvəsindən yüksəkdir. Nəzərə almaq lazımdır ki, dövlətlərarası müqavilələr vasitəsilə Azərbaycanın digər dövlətlərlə münasibətlərinin ən mühüm məsələləri nizama salınır. Ona görə bu müqavilələr mütləq Milli Məclisdə təsdiq (ratifikasiya) olunmalıdır. Milli Məclisdə təsdiq olunmuş və dövlətimizə münasibətdə qüvvəyə minmiş dövlətlərarası müqavilələr öz hüquqi qüvvəsinə görə həm onlardan əvvəl, həm də onlardan sonra qəbul olunmuş ölkə qanunlarından üstün qüvvəyə malikdir. Yəni dövlətlərarası müqavilə ilə qanun arasında ziddiyyət olarsa, müqavilə tətbiq ediləcəkdir (Konstitusiyanın 151-ci maddəsi). Beləliklə, Konstitusiya qəbul edir ki, dövlətlərarası müqavilə Azərbaycan Respublikasının qanunlarına (Konstitusiya və Referendumda qəbul edilmiş qanunlar istisna olmaqla) zidd ola bilər və bu da bütün dünya ölkələri üçün tamamilə normal bir haldır. Hökumətlərarası müqavilələri baş nazir və ya dövlət başçısının səlahiyyət verdiyi digər vəzifəli şəxs imzalayır. Bu müqavilələrin böyük əksəriyyəti təsdiq üçün Milli

Məclisə təqdim olunur. Milli Məclisdə təsdiq olunduqdan və müqavilədə müəyyənləşdirilmiş vaxtda qüvvəyə mindikdən sonra həmin hökumətlərarası müqavilələr qanun statusu alır. Təbii ki, həm dövlətlərarası müqavilələr, həm də hökumətlərarası müqavilələr hüquqi cəhətdən məcburidir və iştirakçı dövlətlər tərəfindən yerinə yetirilməlidir. Lakin əgər hökumətlərarası müqavilə, Azərbaycan qanunundan fərqli hüquqi rejim nəzərdə tutursa və həmin müqavilə Milli Məclis tərəfindən təsdiq olunmayıbsa, Azərbaycan dövlətinin həmin müqavilədən irəli gələn beynəlxalq öhdəliklərini yerinə yetirməsi problemi yaranır. Çünki qanun hökumətlərarası müqavilədən üstün hüquqi qüvvəyə malik olduğuna görə belə hallarda qanun tətbiq olunmalıdır. Bu isə Azərbaycanın öz beynəlxalq öhdəliklərini pozması deməkdir. Qanundan hər hansı istisnalar nəzərdə tutan hökumətlərarası müqavilənin Milli Məclis tərəfindən təsdiq olunması və bununla da ona qanun statusu verilməsi yuxarıda göstərilən problemləri aradan qaldırır (2, 46-47).

Baxmayaraq ki, AR Konstitusiyasının 130-cu maddəsinin III hissəsinin 6-cı bəndinə əsasən Konstitusiya Məhkəməsi “Azərbaycan Respublikasının qüvvəyə minməmiş dövlətlərarası müqavilələrinin Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına uyğunluğu; Azərbaycan Respublikasının hökumətlərarası müqavilələrinin Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına və qanunlarına uyğunluğunu yoxlanılmasını təsbit etməklə sonuncu növ müqavilələrin (həm qanunlardan fərqli qaydalar nəzərdə tutan hökumətlərarası müqavilələrin, həm də belə qaydaların olmadığı hökumətlərarası müqavilələrin) qanunlara uyğun olmasını tələb edir.

Belə olan halda qanunlardan fərqli qaydalar nəzərdə tutan hökumətlərarası müqavilələr adi qanunla təsdiqləndiyi üçün onların qanunvericilik sistemində yeri qanunun yeri ilə müəyyən olunur və onlar arasındakı kolliziyalar *lex posterior derogat priori* qaydasında həll olunur. Azərbaycan Respublikasının hüquqyaratma praktikasında bütün hökumətlərarası müqavilələr parlamentin təsdiqinə göndərilərsə də, qanunlardan fərqli qaydalar nəzərdə tutan hökumətlərarası müqavilələrin parlament tərəfindən qanun formasında təsdiqi heç də zəruri tələb deyildir. Belə hökumətlərarası müqavilələrə milli qanunvericilikdə az da olsa, rast gəlmək mümkündür. Bu halda mühüm məsələlərdən biri qanunlardan fərqli qaydalar nəzərdə tutmayan sıradan hökumətlərarası müqavilələrin qanunvericilik iyerarxiyasında yeri məsələsi olacaqdır. AR Konstitusiyasının 130-cu maddəsinin III hissəsinin 6-cı bəndinə əsasən belə müqavilələr qanunlara uyğun olmalıdır. Həmçinin Konstitusiyanın 149-cu maddəsinin IV hissəsinə əsasən Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanları Azərbaycan Respublikasının qanunlarına zidd olmamalıdır. Belə olan halda Milli Məclis tərəfindən qanunla təsdiqlənməyən hökumətlərarası müqavilə ilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanları arasında nisbəti məsələsi açıq qalmış olur. İlkin fikir ondan ibarət ola bilər ki, bu aktlar eyni hüquqi qüvvəyə malik olduğu üçün onlar arasındakı kolliziyalar *lex posterior derogat priori* qaydasında həll olunacaqdır. Lakin belə müqavilələri imzalayan subyektlərin “orqan-

lar iyerarxiyasında” yerini unutmaz.

Milli qanunvericiliklə beynəlxalq hüquq arasında yaranan kolliziyaların həlli ilə bağlı AR Konstitusiyasının 151-ci maddəsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Həmin maddənin tələblərinə görə Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminə daxil olan normativ hüquqi aktlar ilə Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı dövlətlərarası müqavilələr arasında ziddiyyət yaranarsa, həmin beynəlxalq müqavilələr tətbiq edilir. Bu aktlar sistemində Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və referendumla qəbul edilən aktlar istisnalıq təşkil edir. Bu məsələ hər ölkənin milli hüquq sisteminə uyğun olaraq nizamlanır. Məsələn, Türkiyə Konstitusiyasının 90-cı maddəsinə görə beynəlxalq müqavilələr və qanunlar bərabər hüquqi qüvvəyə malikdir. Yalnız insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarına dair hissədə beynəlxalq müqavilələrlə qanunlar arasında uyğunsuzluq olarsa, beynəlxalq müqaviləyə üstünlük verilir. Başqa sözlə, Türkiyə Konstitusiyasının 90/5-ci maddəsi ümumi qaydadan istisna nəzərdə tutur.

İnsan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarını nəzərdə tutan beynəlxalq müqavilələrin xüsusi yerini Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 12.II maddəsində də müşahidə etmək olar. Həmin maddəyə görə AR Konstitusiyasında sadalanan insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqları Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə uyğun tətbiq edilir. Nəzərə alsaq ki, hüquq nəzəriyyəsində normanın tətbiqi onun realizəsinin bir hissəsi olmaqla hüquq normasının seçilməsi və məzmununun müəyyən edilməsini özündə birləşdirir. Belə bir qənaətə gəlmək olar ki, bu halda Əsas Qanun özündə ifadə etdiyi insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının məzmununu müəyyən edərkən beynəlxalq müqavilələrə üstünlük vermişdir.

Milli hüquq ədəbiyyatında prof.L.H.Hüseynov bu problemə toxunaraq göstərir ki, Konstitusiyanın 147-ci maddəsinə görə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası Azərbaycan Respublikasında ən yüksək hüquqi qüvvəyə malikdir (I hissə) və Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminin əsasıdır (III hissə). Dəqiqliklə ifadə olunmuş bu müddəə “Bu Konstitusiyada sadalanan insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqları Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə uyğun tətbiq edilir (12.II maddə)” kimi dəqiqliklə ifadə olunmuş başqa bir müddəası ilə ziddiyyətə daxil olur. Müəllif 147.I maddə ilə 12.II maddə arasındakı toqquşmanı *lex specialis derogat legi generali* maksimasının tətbiqi ilə aradan qaldırmağı təklif edir. Bununla bağlı göstərir ki, məhkəmə (və ya digər orqan) insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarına dair hissədə Konstitusiyanın tətbiqi zamanı beynəlxalq müqavilələrə üstünlük verməlidir. Başqa sözlə, bu və ya digər konkret halda insan hüquqları ilə bağlı hüquqtətbiqetmədə beynəlxalq hüququn üstünlüyü tanınır. Bu halda Konstitusiyanın yüksək hüquqi qüvvəsi və 151-ci maddənin hüquqi qüvvəsi necə olmalıdır?

Hüquqi təfsirin məntiqi məsələni belə həll etməyə vadar edir. Konstitusiyanın beynəlxalq hüququn üzərində üstünlüyünün elan olunması ümumi qaydadır. Hüquqtətbiqetmə zamanı insan hüquqları barədə beynəlxalq müqavi-

lələrin Konstitusiyadan üstünlüyü xüsusi qaydadır. Bu halda *lex specialis derogat legi generali* maxsimasının tətbiqi qəbul ediləndir. İnsan hüquqları ilə bağlı beynəlxalq müqavilələrin müddəalarına konstitusiyadan üstün hüquqi qüvvə verilməsi ağılabatandır, a *fartiori*, 12(II) maddənin *lex specialis* kimi nəzərdən keçirilməsinin əsası kimi daha əhəmiyyətli bir müddəa – insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının təmininin dövlətin ali məqsədi kimi təsbit edilməsi ilə bağlıdır (12.I maddə).

Məsələnin belə qoyuluşuna dair razılaşmayanlar, əlbəttə ki, belə bir mülahizədən çıxış edə bilirlər ki, Əsas qanunu yazanlar burada belə bir mənanı nəzərdə tutmurdular. Lakin yazmaq ayrı, nəzərdə tutmaq ayrı. Burada fikir müxtəlifliyini aradan qaldırmaq üçün “tətbiq” yerinə “təfsir” yazılmış olsa idi, məsələ öz həllini tapmış olardı.

“Beynəlxalq müqavilələrə uyğun tətbiq edilir” ifadəsini sırf texniki məna vermək olmaz. Məlumdur ki, beynəlxalq müqavilələrdə onların necə tətbiq olunması göstərilir. Beynəlxalq hüququn tətbiq olunmasının texniki-hüquqi aspekti hər bir dövlətin özü tərəfindən müəyyən olunur. Başqa sözlə, məhkəmələr beynəlxalq hüququn normalarını milli hüquq sistemində müəyyən edildiyi qaydada tətbiq edirlər və onlar bu zaman adətən hüquqtətbiqetmə qaydasını tətbiq edirlər (3, 32-33).

Prof.M.F.Məlikovanın hüquq tətbiqetmə prosesinin aşağıdakı mərhələlərdən ibarət olduğunu bildirir: 1) işin faktik hallarının təhlili; 2) tətbiq edilməli olan hüquq normasının seçilməsi; 3) hüquq normasının təfsiri; 4) tətbiqi aktın qəbulu; 5) tətbiqi aktın icrası (1, 272).

Əgər hüquq normasının təfsirini onun tətbiqi mərhələsinin zəruri bir mərhələsi kimi nəzərdən keçirsək, belə bir məntiqi nəticə çıxarmaq olar ki, AR Konstitusiyasının 12.II maddəsi Konstitusiyanın 151-ci maddəsinə münasibətdə istisna qaydanı müəyyən edir və müvafiq kolliziya ümumi və xüsusi qayda arasındakı uyğunsuzluq kimi həll ediləməlidir.

Hüquqi kolliziyaların aradan qaldırılmasında təfsirin xüsusi rolu və yeri vardır. Bu baxımdan Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya Məhkəməsinin uyğunluq və şərhə bağlı qəbul etdiyi qərarların qanunvericilik sistemində hüquqi qüvvəsi yeri məsələsi əhəmiyyətli məsələlərdən biri sayıla bilər. Normativ hüquqi aktlar haqqında Konstitusiyaya qanununa görə Konstitusiyaya Məhkəməsinin normativ hüquqi aktların iyerarxiya qaydasında bir-birinə uyğunluğu və Konstitusiyaya və qanunların şərhə barədə qərarları normativ xarakterli aktlar sayılır. Qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyətləri arasında səlahiyyətlər bölgüsü ilə bağlı mübahisələr haqqında Konstitusiyaya Məhkəməsinin qəbul etdiyi qərarlar istisna olmaqla bütün qərarlar AR-in normativ hüquqi aktlarına zidd ola bilər. Konstitusion nəzarəti həyata keçirən orqanın qərarının belə statusu onun təyinatı və səlahiyyətlərindən irəli gəlir, əks halda o, özünün əsas vəzifəsi və təyinatını yerinə yetirə bilməz. Dövlət hakimiyyət qolları arasındakı səlahiyyətlər bölgüsü məsələsi dövlət hakimiyyətinin mənbəyi olan xalqın suveren hüququ olduğu və qurucu və təşkilədicə hakimiyyətə aid olduğu üçün bu

məsələdə Konstitusiya Məhkəməsinin qərarının üstünlüyü qəbul edilməmişdir. Lakin KM-in qərarının qanunvericilik sistemində hüquqi qüvvəsi məsələsi hüquq sistemində tam aydın şəkildə öz həllini tapması bir çox qeyri-müəyyənlikləri aradan qaldırmış olar və bu baxımdan qanunvericiliyin iyerarxiyasında yeri də dəqiqləşmiş olardı. Nümunə kimi göstərmək olar ki, AFR Konstitusiya Məhkəməsinin qərarı hüquqi qüvvəsinə görə cari qanunlara bərbərdir. KM-in qanunların konstitusion və ya qeyri-konstitusion olması barədə qərarı onların taleyi üçün həyati əhəmiyyət kəsb edir və bu qərar istisnasız olaraq bütün dövlət orqanları, o cümlədən məhkəmələr üçün məcburidir(4,84-85).

AR KM-in qərarını qanunları hüquqi qüvvədən saldığı üçün ona bərabər kimi götürsək də, bunu ümumi qayda kimi qəbul etmək olmur. NHA haqqında Konstitusiya qanununun KM-in qərarı barədə yuxarı göstərdiyimiz hakimiyyət bölgüsü barədə qərarının statusundan bunu aydın şəkildə görmək olar.

Qeyd olunanları ümumiləşdirərək belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, hüquqi kolliziyaların həlli üçün hüquqi tənzimləmə mexanizmində bəzi təkmilləşdirmələrin həyata keçirilməsi səmərəli nəticələrə gətirib çıxara bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Məlikova M.F. Hüquq nəzəriyyəsi. Dərslük. Yenidən işlənmiş və əlavələr edilmiş üçüncü nəşri. Bakı: Elm və təhsil, 2019, 448 s.
2. Mirzəyev S.A. Azərbaycan (4 parlamentinin inkişafı və müasir funksiyaları. Bakı Universitetinin Xəbərləri. Sosial-siyasi elmlər seriyası, 2009, №3, s.40-49.
<http://static.bsu.az/w8/Xeberler%20Jurnali/Sosial%202009%203/40-49.pdf>
3. Гусуйнов Л.Г. // *Бейнəлхəлқ хуқуқ*. 1998, №1, s.16-46, s.32-33
4. Теория государства и права. Часть 2. Теория права: Учебник / Под ред М. Н. Марченко. М.: Зерцало-М, 2011, 336 с.

НЕКОТОРЫЕ ЗАМЕТКИ О РАЗРЕШЕНИЕ ЮРИДИЧЕСКИХ КОЛЛИЗИЙ

З.Н.АЗИМОВ

РЕЗЮМЕ

Юридические коллизии являются одним из важнейших вопросов теории права. В статье рассматриваются некоторые вопросы разрешения коллизий, в частности, вопрос о разрешении несоответствий, которые могут возникнуть между нормами национального и международного права. Особое внимание уделено дискуссионным вопросам относительно разрешению юридических коллизий в научной литературе.

Ключевые слова: правовая коллизия, разрешение юридических коллизий, противоречие, правовой конфликт, конкуренция норм.

SOME NOTES ON THE SOLUTION OF LEGAL COLLISIONS

Z.N.AZIMOV

SUMMARY

Legal collisions are one of the most important issues in the theory of law. The article deals with some issues of conflict resolution, in particular, the issue of resolving inconsistencies that may arise between the norms of national and international law. Special attention is paid to the controversial issues concerning the resolution of legal conflicts in the scientific literature.

Keywords: Legal collision, resolution of legal conflicts, contradiction, legal conflict, competition of norms.

UOT 341.2; 341.231.14**İNSAN HÜQUQLARI SAHƏSİNDƏ MÜASİR AZƏRBAYCAN
RESPUBLİKASININ QANUNVERİCİLİYİ
VƏ AVROPA STANDARTLARI**

N.H.MEHDIYEV
Bakı Dövlət Universiteti
novruz_mehdiyev@bk.ru

Məqalədə qeyd olunur ki, müasir dövrdə insan hüquqları problemini təkcə dövlətdaxili məsələyə aid etmək olmaz. Belə ki, insan hüquqları qlobal xarakter daşıyır və onun tənzimlənməsində başlıca rol beynəlxalq hüquqa məxsusdur. Müasir insan hüquqları müəyyən beynəlxalq standartlara malikdir, onun müdafiəsi, həm milli-hüquqi, həm də beynəlxalq-hüquqi normalarla həyata keçirilir. Azərbaycan qanunvericiliyinin insan hüquqları və azadlıqları sahəsində beynəlxalq-hüquqi normalara və Avropa standartlarına uyğunlaşdırılmasının zirvə məqamı Azərbaycan Respublikasının Avropa Şurasına daxil olduğu və insan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyasına qoşulduğu dövrə təsadüf edir. Müasir Azərbaycan qanunvericiliyinin insan hüquqları və azadlıqları sahəsində Avropa standartlarına uyğunluğu qanunvericiliyin bir sıra sahələrində mülki, əmək, ailə və digər sahələrində öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: insan hüquqları, bəşəri prinsiplər, qeyri-diskriminasiya prinsipi, Avropa konvensiyası, insan hüquqlarının müdafiəsi, Avropa insan hüquqları məhkəməsi və s.

Müasir dövrdə insan hüquqları ideyası ictimai inkişaf prosesinə istiqamət və təkan verən mühüm ideyalardan biri kimi qiymətləndirilir. Çünki insan hüquqları insanların sosial fəaliyyəti, onların ictimai münasibətləri, fərdi yaşayış xüsusiyyətləri ilə üzvi surətdə bağlıdır. Onlar insanların qarşılıqlı əlaqəsi, bu əlaqələrin nizamlanması, onların hərəkət və fəaliyyətində yaranan mübahisələrin qarşısının alınması, dövlət və cəmiyyətin normal fəaliyyətinin normativ forması kimi özünü göstərir.

İnsan hüquqları cəmiyyətdə və dünyada baş verən bütün ən mühüm təzahür və hadisələri ölçməyə imkan verən universal sərvətdir. Hüquq və onun mühüm tərkib hissəsi – insan hüquqları azad siyasət, siyasətçilər və dövlət hakimiyyətinin hüduqlarının müəyyən edilməsinə yönəlmişdir. İnsan hüquqlarının pozulmasına səbəb olan hər bir siyasi tədbir fərdin azadlığına qəsdidir.

Əsas insan hüquqları və azadlıqlarının müdafiəsi sahəsində beynəlxalq və Avropa hüququ normaları vasitəsilə Azərbaycan hüquq sisteminin məzmununun zənginləşdirilməsi bu normaların milli qanunlarda təsbit edilməsi yolu ilə həyata keçirilir ki, bu da sözügedən normaları öz xarakterinə görə hüquq sisteminin bir hissəsi kimi fəaliyyət göstərə biləcəyi təqdirdə məhkəmələr tərəfindən qanunla müəyyən edilmiş qaydada bilavasitə tətbiq edilməli olan normaları özündə əks etdirmiş beynəlxalq konvensiyalara qoşulmaq yolu ilə həyata keçirilməsindən daha təsirli və səmərəlidir.

Azərbaycanın Avropa Şurasına daxil olması və Avropa Konvensiyasına qoşulmasının əsas siyasi-hüquqi nəticələri təkcə Avropa hüquq məkanına yaxınlaşmaqdan ibarət deyil, həm də istər hüquq sahəsində, istərsə də başqa sahələrdə Avropa əməkdaşlığının istiqamətlərinə təsir göstərmək, ümumavropa miqyaslı müxtəlif proqramlarda və layihələrdə iştirak etmək, Avropa orqanlarında və strukturlarında işləmək və bu zaman öz mənafeələrini müdafiə etmək imkanı şəklində təzahür edir.

Mühüm nəticələrdən biri də ondan ibarətdir ki, hüquq sistemini ardıcıl olaraq Avropa hüququ standartlarına və tələblərinə uyğunlaşdırmaq üçün hüquq sistemində islahatların qalan mərhələlərini səmərəli şəkildə həyata keçirmək məqsədilə Avropa ölkələrinin mütərəqqi-demokratik təcrübəsindən istifadə etmək imkanı qazanmışıq. Bu, təkcə Azərbaycan qanunvericiliyi və hüquq tətbiq etmə praktikası üçün deyil, həm də icra və məhkəmə hakimiyyəti orqanlarının fəaliyyəti üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan vətəndaşları onların hüquqlarının və əsas azadlıqlarının müdafiəsi üçün dövlətin daxili imkanları tükəndikdə birbaşa Konstitusiyaya Məhkəməsinə müraciət etmək hüququ əldə etmişlər. Bu hüquq yaxın vaxtlarda qəbul edilmiş «Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya Məhkəməsi haqqında» qanuna dəyişikliklər edilməsi barədə konstitusiyaya qanununun normaları ilə də təsbit edilmişdir.

Azərbaycanın Avropa Şurasına daxil olması, insan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyasına (və konvensiyaya aid protokollara) qoşulması ölkəmizin vətəndaşlarının müvafiq şərtlərə riayət etməklə Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinə (Strasburq) şikayətlə müraciət etmələri üçün geniş imkanlar yaratmış və belə bir hüquq vermişdir.

Azərbaycan Qanunvericiliyinin Avropa standartlarına uyğunlaşdırılması prosesinin başa çatdığını düşünənlər yanılırlar. Bu fikir həqiqəti tam əks etdirmir, belə ki, həmin uyğunluğun səviyyəsi Azərbaycan qanunvericiliyində təkcə hamılıqla qəbul edilmiş müasir beynəlxalq hüququn əsaslarının təsbit edilməsi səviyyəsi ilə deyil, həm də insan hüquqları və əsas azadlıqları kateqoriyalarının qanunvericilikdə nə dərəcədə möhkəmləndirilməsi ilə müəyyən edilir.

Müasir Azərbaycan qanunvericiliyinin xüsusiyyətlərinin araşdırılması göstərir ki, konstitusion hüquq və azadlıqların böyük əksəriyyəti bir növ mütləq, universal xarakter daşıyır və Avropa standartlarının tələb etdiyi kimi hər hansı şəkildə məhdudlaşdırıla bilməz.

Azərbaycanda insan hüquqları barədə Avropa standartlarına və normalarına riayət edilməsi, dövlətimizin Avropa Şurasına daxil olmasından, insan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Konvensiyaya, eləcə də digər Avropa konvensiyalarına Azərbaycanın qoşulması və həmin konvensiyaların ratifikasiya edilməsindən irəli gələn öhdəliklərin yerinə yetirilməsi üçün Avropa hüququnun tətbiqi məsələləri üzrə hüquqşünasların, hakimlərin, qanunvericilərin və inzibati işçilərin ixtisas dərəcəsi və hazırlıq səviyyəsi yüksəldilmişdir.

18 mart 2009-cu il tarixində keçirilmiş referendum isə insan hüquqlarının təminatında yeni mərhələnin başlanğıcını qoymuşdur. Konstitusiyaya əlavə və dəyişiklik edilməsi, ilk növbədə insan hüquqlarının daha real təminatının əsası olan hüquqi dövlət – sosial dövlət münasibətlərini meydana gətirir, dövlətimizin vəzifələri qarşısında daha ciddi öhdəlik götürən qanunvericilik əsaslarını müəyyən etmişdir (1, 8).

Beynəlxalq insan hüquqları hüququnun sonrakı inkişafı ayrı-ayrı insan hüquqlarına həsr olunmuş müqavilələrin bağlanması və insan hüquqları sahəsində beynəlxalq mexanizmi və proseduraların inkişaf etdirilməsi və təkmilləşdirilməsi ilə əlaqədardır (6, 177).

Dövlətlər tərəfindən Avropa Şurası və onun strukturları qarşısında öz üzərilərinə götürdükləri öhdəliklərə əməl edilməməsi və bununla əlaqədar yarana biləcək hüquqi nəticələr də böyük önəm daşıyır. İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin qərarlarının həyata keçirilməsi üçün hüquqi mexanizm Azərbaycan qanunvericiliyində və hüquq tətbiqetmə praktikasında lazımınca təsbit edilmişdir.

Müasir Azərbaycan qanunvericiliyinin insan hüquqları və azadlıqları sahəsində Avropa standartlarına uyğunluğu qanunvericiliyin bir sıra sahələrində – mülki, əmək, ailə və digər sahələrində öz əksini tapmışdır.

Mülki-hüquq münasibətlərinin, bazar münasibətlərinin formalaşmasının aktual məsələlərini həll edərkən həm insan hüquqları və azadlıqları sahəsində beynəlxalq standartlar və dövlətin əməli inkişaf təcrübəsi, həm də bu münasibətlərin beynəlxalq əmək bölgüsünə inteqrasiyası və dünya bazarına doğru irəliləmək imkanı nəzərə alınmalıdır (9, 95). Bu baxımdan müasir Azərbaycan qanunvericiliyində insanın mülkiyyət və iqtisadi azadlıq hüquqlarının həyata keçirilməsinə münasibət onu göstərir ki, ölkədə iqtisadi islahat durmadan irəliləyir, dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi, bazar iqtisadiyyatının və bazar münasibətlərinin inkişafı bu irəliləyişin ən mühüm tərkib hissələrdir.

Azərbaycan Konstitusiyası vətəndaşların əmək hüquqlarını və bu hüquqların reallaşdırılmasına təminatları xeyli genişləndirmişdir. Bu, bir tərəfdən ümumi proseslə, digər tərəfdən bazar iqtisadiyyatına keçidlə bağlıdır. İnsanın əsas sosial-iqtisadi hüquq və azadlıqlarından biri olan əmək hüququn reallaşdırılması fərdin şəxsi və ictimai rifahının əsasıdır. Bu hüquqa uyğun olaraq fərd özünün əmək qabiliyyətlərinə uyğun fəaliyyət növünü, peşəni və işi sərbəst

seçmək hüququna malikdir.

Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsində (13-cü fəsil) müvafiq norma, qayda və prinsiplərin köməyi ilə əməyin mühafizə mexanizminin, habelə pozulmuş hüquqların bərpa mexanizminin müəyyən edilməsi işçinin mənafeələrinin müdafiəsi üçün mühüm vasitədir. Həmin məəcəllədə təsbit olunmuş normalar əmək münasibətlərinin iştirakçılarının hüquqlarını Azərbaycan Respublikasının bağlamış olduğu və ya onun tərəf kimi çıxış etdiyi beynəlxalq müqavilələrə, beynəlxalq əmək təşkilatının konvensiyalarına və digər beynəlxalq hüquqi normalara müvafiq olaraq qoruyur.

Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsinin müəyyən müddəaları milli hüquq sistemində islahatın həyata keçirilməsi gedişində qəbul edilmiş bəzi qanunlarda və digər normativ-hüquqi aktlarda daha da inkişaf etdirilmiş, bu sənədlərin qəbul edilməsi nəticəsində dövlətimiz insan hüquqları və azadlıqları sahəsində Avropa standartlarına daha çox yaxınlaşmışdır.

Müasir Azərbaycan qanunvericiliyinin vəziyyətini və inkişafını səciyyələndirən bir mühüm amil də, ailə üzvləri arasında demokratik vətəndaş cəmiyyəti üçün səciyyəvi olan münasibətlərin təmin edilməsinə, ailə və nikah münasibətlərinin möhkəmlənməsi üçün mövcud siyasi və sosial-iqtisadi vəziyyətdə maksimum əlverişli hüquqi şəraitin yaradılmasına yönəldilmiş ailə hüququnun normalarının təkmilləşdirilməsidir. Ailə haqqında dövlət qayğısı mövcud hüquqi vasitələrin (məsələn, sosial müdafiə sahəsində ayrı-ayrı qanunvericilik aktlarının) potensialından tam istifadə edilməsini və ailə münasibətlərinə ailənin və bütövlükdə cəmiyyətin müasir inkişaf meyllərinə uyğun olan məqsədyönlü dövlət siyasətinin həyata keçirilməsi üçün hüquqi, sosial-iqtisadi və təşkilati mexanizmlərin yaradılmasını nəzərdə tutur. Azərbaycanda bu cür məqsədyönlü siyasətin həyata keçirilməsinə ciddi təsir göstərən müddəa, norma və tələblər müxtəlif beynəlxalq aktlarda, o cümlədən insan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyasında təsbit olunmuşdur.

Mülki məəcəllə, cinayət məəcəlləsi, əmək məəcəlləsi və başqa qanunvericilik aktları ilə yanaşı ailə məəcəlləsinin də qəbul edilməsi Azərbaycanın siyasi və sosial-iqtisadi həyatında baş vermiş əsaslı dəyişikliklərlə bağlıdır. Bu dəyişikliklər ailə və nikah qəbilindən olan mühüm sosial təsisatlara bilavasitə təsir göstərir.

Müasir beynəlxalq hüquq bunu əsas götürür ki, insan hüquqlarına və əsas azadlıqlara hörmət probleminin həll edilməsi üçün təkcə dövlətlərin öz aralarında əməkdaşlığının fəallaşdırılması kifayət deyil. Bunun üçün həm də istər universal, istərsə də regional xarakterli müxtəlif nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq tələb olunur. Təbii ki, Avropa Şurası da bu cür təşkilatlardandır. Bizim fikrimizcə, bu cür əməkdaşlığın obyektiv ilkin şərtlərindən biri, beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunub saxlanması ilə insanın əsas hüquq və azadlıqlarına riayət edilməsi arasında sıx əlaqə olmasından ibarətdir. Məlum olduğu kimi həmin nizamnamədə insan hüquqlarına və əsas azadlıqlara hörmət

tin həvəsləndirilməsi və inkişafı istiqamətində beynəlxalq əməkdaşlığın zəruri olması barədə hüquqi cəhətdən məcburi sayılan ümumi müddəalar mövcuddur.

Bu gün insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi üzrə çoxsaylı beynəlxalq hüquqi sənədlər mövcuddur. Dövlət eyni məsələni tənzim edən bir neçə sazişin iştirakçısı ola bilər. Bununla əlaqədar sual yarana bilər ki, bu halda hansı saziş tətbiq olunmalıdır? Belə bir əsaslı fikir irəli sürmək olar ki, bu halda fərdə daha geniş və səmərəli müdafiəni təmin edən normaya üstünlük verilməlidir (3, 84).

Avropa Şurasının Nizamnaməsində təsbit edilmiş və ölkəmizdə geniş tətbiq edilən insan hüquqları və azadlıqlarına, hüququn aliliyinə hörmət prinsipləri formalaşmaqda olan hüquqi dövlət çərçivəsində insan ləyaqətinə və şəxsiyyətin azadlığına hörmətlə yanaşmanı nəzərdə tutur. Avropa Şurasının tam hüquqlu üzvləri olan digər dövlətlər kimi Azərbaycan Respublikası da insan hüquqları və azadlıqlarına sədaqətini dəfələrlə əməli işlə təsdiq etmişdir. İnsan hüquqları üzrə Avropa Konvensiyasının preambulasında qeyd edildiyi kimi bu azadlıqlar ədalətin və ümumi sülhün bərqərar olmasına zəmanət verir. Sülhün qorunub saxlanması isə bir tərəfdən əsl demokratik siyasi sistemin yaradılması digər tərəfdən insan hüquqlarına hörmət və onlara riayət edilməsi yolu ilə təmin olunur. Çoxsaylı faktlar göstərir ki, Azərbaycan Respublikası ilə dünya ölkələrinin əməkdaşlığının real nəticəsi – ümumtanınmış beynəlxalq-hüquqi normalar, prinsiplər və standartlar əsasında qanunun aliliyini, hakimlərin müstəqilliyini, insan hüquqları və azadlıqlarının müdafiəsini təmin edən məhkəmə-hüquq islahatının səmərəli şəkildə həyata keçirilməsidir. Bu demokratik islahatın həyata keçirilməsinə imkan vermiş bir amil də ondan ibarətdir ki, dövlətimiz mütərəqqi Avropa qarşısında öz üzərinə götürdüyü öhdəlikləri, inkişaf yolunda qarşılaşdığı obyektiv çətinliklərə baxmayaraq yerinə yetirmişdir. Bunun nəticəsində Azərbaycan Respublikası təxminən otuz Avropa Konvensiyasına qoşulmuşdur. Respublikamızın qoşulduğu Avropa konvensiyalarından biri 2001-ci il dekabrın 25-də Milli Məclis tərəfindən ratifikasiya edilmiş işgəncələr, qeyri-insani, ləyaqəti alçaldan rəftar və cəza növləri əleyhinə Avropa Konvensiyasıdır (həmin Konvensiyaya aid bir və iki saylı protokollarla bircə). Azərbaycanda insan hüquqları üzrə müvəkkil (ombudsman) institutunun təsis edilməsi insan hüquqları və azadlıqları sahəsində mühüm hadisə kimi qeydə alınmışdır. Bu barədə Konstitusiyaya Qanununun layihəsi Avropa Şurasının, digər beynəlxalq qurumların nümayəndələrinin iştirakı ilə hazırlanmış və 2001-ci il dekabr ayının 28-də parlament tərəfindən qəbul edilmişdir. Bu fakt bir daha təsdiq edir ki, Azərbaycan Avropa Şurasına daxil olarkən öz üzərinə götürdüyü öhdəlikləri ardıcıl surətdə yerinə yetirir, insan hüquqları və azadlıqları sahəsində Avropa dəyərləri, idealları və standartları əsasında bu nüfuzlu təşkilatla əməkdaşlığa birinci dərəcəli əhəmiyyət verir.

İnsan hüquqlarının effektiv dövlətdaxili müdafiəsi üçün tək cə beynəlxalq hüququn ölkənin hüquq sisteminin tərkib hissəsi elan edilməsi kifayət etmir. Həm dövlət orqanı, həm də beynəlxalq ictimaiyyətin müvafiq orqanı kimi çıxış

edəcək müstəqil məhkəmə sistemi yaradılmalı, hakimlərin, vəkillərin, dövlətin vəzifəli şəxslərinin peşə hazırlığı artırılmalıdır (2, 189).

Son illərdə bir sıra dövlətlərdə, o cümlədən Azərbaycan Respublikasında insan hüquqları və azadlıqlarının müdafiəsi və həvəsləndirilməsi üçün milli infrastruktur yaradılması faktı prinsiplə əhəmiyyətə malikdir. Müxtəlif dövlətlərdə bu cür təsisatların vəzifələri müxtəlif ola bilər. Lakin onların hamısı eyni bir məqsədə nail olmağa çalışır. Elə buna görə onların hamısına insan hüquqları üzrə milli təsisatlar deyilir. Milli təsisat barədə müasir konsepsiya xeyli özünəməxsusluğu ilə fərqlənir, belə ki, söhbət insan hüquqlarının həvəsləndirilməsi və müdafiəsi baxımından funksiyaları və səlahiyyəti bilavasitə müəyyən olan xüsusi orqanın fəaliyyətindən gəlir (10, 44).

İnsan hüquqları və azadlıqlarının müdafiəsi haqqında mühüm beynəlxalq-hüquqi aktlarda öz əksini tapmış universal normaya əsasən, müvafiq konvensiyanın və ya paktın iştirakçısı olan hər bir dövlət öz fəaliyyətində bu hüquq və azadlıqlara hörmət prinsipini rəhbər tutmağa, hər hansı bir ayrı-seçkiliyə yol vermədən bunlara riayət etməyə və həmin dəyərləri öz milli qanunvericilik sistemlərində əks etdirməyə borcludur. İnsan hüquqları və azadlıqları prinsipi ümumi xarakter daşıyan vəzifə kimi üzv-dövlətin yurisdiksiyasında olan bütün şəxslər barəsində bu hüquq və azadlıqlara şərtsiz riayət edilməsini nəzərdə tutur.

Məhz bu universallıq və qeyri-diskriminasiya prinsipi nəinki mövcud sahədə araşdırılan problemlərin xüsusiyyətlərini müəyyən edir, həm də dövlətin yurisdiksiyasında olan şəxslərin hüquqi rejiminin müəyyənləşdirilməsi zamanı insan hüquqları və azadlıqları üzrə konkret normaların qanuniliyinin zəruri meyarı rolunu oynayır (8, 123).

Əsas insan hüquqları və azadlıqlarının müdafiəsi sahəsində milli qanunvericiliyin ümumtənzim prinsiplərə (standartlara) uyğunlaşdırılması prosesinin gedişində hüquq sisteminin əsaslı islahatı, demək olar yenidən qurulması, Azərbaycan Respublikası da daxil olmaqla, yeni müstəqil dövlətlərin başlıca xüsusiyyətlərindən biri, onların yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoyması əlamətidir. Dövlətimiz üçün bu cür islahatlar və demokratik inkişafın ali məqamı - Avropa Şurası Nizamnaməsinə qoşulmaq haqqında qanunun qəbul edilməsi və 2001-ci ildə həmin təşkilata tamhüquqlu üzv olmasıdır.

Azərbaycan Konstitusiyasının 25-ci maddəsinin 3-cü bəndində əks olunmuş imperativ normaya əsasən, dövlət «irqindən, milliyətindən, dinindən, dilindən, cinsindən, mənşəyindən, əmlak vəziyyətindən, qulluq mövqeyindən, əqidəsindən, siyasi partiyalara, həmkarlar ittifaqlarına və digər ictimai birliklərə mənsubiyyətindən asılı olmayaraq hər kəsin hüquq və azadlıqlarının bərabərliyinə təminat verir». 60-cı maddəyə (hüquq və azadlıqların məhkəmə təminatı) əsasən, hər kəsin hüquq və azadlıqlarının məhkəmə müdafiəsinə təminat verilir (b.1) və hər kəs dövlət orqanlarının, siyasi partiyaların, həmkarlar ittifaqlarının və digər ictimai birliklərin, vəzifəli şəxslərin qərarı və hərəkətlərindən (yaxud hərəkətsizliyindən) məhkəməyə şikayət edə bilər (b.2) (5, 29).

Göründüyü kimi Azərbaycan Konstitusiyasında aydın və dəqiq ifadə edilmiş müddəalara uyğun olaraq Azərbaycan vətəndaşlarının əsas insan hüquqları və azadlıqlarına riayət edilməli və həyata keçirilməlidir və bu hüquq və vəzifələr onların qarşılıqlı məsuliyyəti ilə şərtlənib. Son nəticədə bu o deməkdir ki, dövlət nəinki öz vətəndaşlarının əsas hüquqları və azadlıqlarına təminat verməli və onları müdafiə etməlidir, o həm də bu hüquq və azadlıqların əməli surətdə həyata keçirilməsinə fəal kömək göstərməlidir.

Azərbaycan Respublikasının dünya dövlətləri və beynəlxalq təşkilatlarla, xüsusilə Avropa dövlətlərini və onları birləşdirən miqrasiya qrupları ilə qarşılıqlı əlaqəsi turizm sahəsinə də sirayət etmişdir (4, 146).

Əsas insan hüquqları və azadlıqlarının təminatı prinsipinə gəlincə isə, məlum olduğu kimi beynəlxalq səviyyədə bu müddəa Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsinin 8-ci maddəsində formullaşdırılmış və orada birmənalı şəkildə göstərilmişdir ki, hər bir insan Konstitusiya ilə və ya qanunla ona verilmiş hüquqların pozulduğu təqdirdə səlahiyyətli milli məhkəmələr tərəfindən hüquqlarının bərpa olunması hüququna malikdir.

İnsan hüquqları və azadlıqları sahəsində əsas ümumbəşəri və Avropa standartlarının ən yeni Azərbaycan qanunvericiliyində nə dərəcədə əks və təsbit edilməsi Konstitusiya normalarının, onun bir sıra qanunlarının, digər normativ-hüquqi aktların ən mühüm Konvensiyaların beynəlxalq-hüquqi normaları və müddəaları, habelə Avropa Şurasının digər sənədləri ilə müqayisəsi və tutuşdurulması vasitəsilə aşkar oluna bilər.

Birincisi, 66 maddədən ibarət olan insan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyasında azı 20 maddə bilavasitə həmin hüquq və azadlıqlara həsr edilmiş, maddələrin böyük əksəriyyəti isə kifayət qədər mürəkkəb yurisdiksiya mexanizminin fəaliyyətinin təşkili və qaydasını müəyyən edir. Bu mexanizmin əsas vəzifəsi isə müvafiq normaları konkret vəziyyətlərdə tətbiq etməkdən ibarətdir.

İkincisi, belə bir hal diqqəti çəkir ki, Konvensiya ənənəvi təsəvvürlərdən, o cümlədən, daimi beynəlxalq məhkəmə orqanlarının səlahiyyətinin yalnız dövlətlər arasında olan mübahisələrin həlli ilə məhdudlaşması haqqındakı təsəvvürdən mahiyyətə və faktiki olaraq imtina etmişdir. Başqa sözlə desək, vətəndaş hüquqlarının məhkəmə müdafiəsinə daha yalnız dövlətlərin və dövlət orqanlarının müstəsna səlahiyyətinə aid hal kimi baxıla bilməz.

Beləliklə, vətəndaşın beynəlxalq hüquq subyektivliyinin tanınması sahəsində olduqca ciddi bir qərar həyata keçirilmiş və bu, insan hüquqlarının müdafiəsi haqqında Konvensiyayı öz əhəmiyyətinə görə analoqu olmayan beynəlxalq müqavilə kimi nəzərdən keçirməyə imkan verir.

İnsan hüquqları və azadlıqlarının lazımı və daha ardıcıl müdafiəsini təmin etməyə borclu olan milli qanunvericiliyin inkişafı göstərir ki, mövcud problemin həlli prioritet səciyyə daşıyır və Avropa Şurasının üzv-dövlətlərində insan hüquqlarının dövləüstü müdafiəsi sistemini keyfiyyətə daha yüksək səviyyədə qurmaq tələbi ilə sıx bağlıdır (7, 68).

Avropa Konvensiyasının yaratdığı nəzarət mexanizminə gəldikdə isə, qeyd etmək olar ki, bu mexanizm canlı və fəal inkişaf edən orqanizm kimi fəaliyyət göstərir. Bu mexanizmin təşkili və fəaliyyəti qaydasına müəyyən gecikmələrlə də olsa, ona verilmiş imkanları genişləndirməyə və dəyişən tələblərə uyğunlaşdırmağa xidmət edən müxtəlif dəyişikliklər edilir və bu yeniliklərin sayəsində də nəzarət mexanizmi daim təkmilləşir. Avropa Şurasının (Avropa Konvensiyasının) üzv-dövlətlərinin ərazisində insan hüquqları və azadlıqlarına riayət olunması üzrə regional nəzarət mexanizmi barədə isə bunu qeyd etmək olar ki, o, ümumbəşəri dəyərlərin, vahid hüquq məkanının və effektivliyin ideallarına cavab verən müvafiq struktur, funksional və prosedur xassələr əldə etmişdir.

Onu da qeyd edək ki, Avropa Şurasının praktikasında elə bir hal məlum deyildir ki, Konvensiyanın iştirakçı-dövlətləri Avropa Məhkəməsinin qərarlarına əməl etməkdən imtina etsin. Bu isə milli hüquq sistemləri çərçivəsində həmin qərarlara riayət edilməsi barəsində müəyyən təminatların varlığından və beynəlxalq məhkəmə qərarlarının bilavasitə qüvvədə olması və bütün məhkəmə orqanlarının öz təcrübəsində bu qərarları rəhbər tutması vəzifəsi haqqında müvafiq müddəaların dövlətdaxili qanunvericilikdə möhkəmləndirilməsindən xəbər verir (12, 78).

Mövcud hal təkcə Azərbaycan Respublikasının müvafiq müddələrinin Avropa Konvensiyasının normalarına uyğunluğu probleminin həlli üçün deyil, həm də insan hüquqlarının və əsas azadlıqların həyata keçirilməsi baxımından prinsiplial əhəmiyyətə malikdir, belə ki, bu hüquq və azadlıqlar hüququn hakimiyyəti, qanunun aliliyi və effektivliyi mənbəyinin inikası və təcəssümüdür. Bu anlayışların qarşılıqlı əlaqəsi milli hüquq sistemlərinin qurulması üçün müəyyən zəmin yaradır. Bu hüquq sistemlərinin əsasını isə o cümlədən cəmiyyətdə insan hüquqlarının təminatı və demokratiyanın müdafiəsi arasındakı bərabərlik təşkil edir. Bu cür qarşılıqlı əlaqə dövlətdə əsas insan hüquqları və azadlıqlarının ardıcıl həyata keçirilməsinin təminatı və demokratik institutların normal fəaliyyəti üçün zəruridir.

Məlum olduğu kimi Avropa Konvensiyasının preambulasında «azadlıqlara və hüququn aliliyinə hörmətdən» və bu anlayışların cəmiyyətin demokratik inkişafı üçün necə böyük əhəmiyyətə malik olmasından danışılır. Göründüyü kimi, yalnız əsas insan hüquqları və azadlıqlarının təsdiqi məsələsində deyil, demokratiyanın təsdiqi və möhkəmləndirilməsi üçün də hüququn aliliyi konsepsiyasına təməl xarakteri və mənası verilmişdir.

Bu da şübhə doğurmur ki, Konvensiya azadlıqlara və hüququn aliliyinə hörmətin təmin olunmasına və insan hüquqları və azadlıqlarının realizəsinə görə əsas məsuliyyəti hər bir dövlətin milli hakimiyyət orqanlarının və qanunvericiliyinin öhdəsinə qoyur. Bu da qanunauyğun haldır, belə ki, məhz yerli hakimiyyət və milli qanunvericilik, habelə məhkəmə sistemi son nəticədə bu hüquq və azadlıqları təmin etməklə yanaşı, onlara təminat verməyə borcludur.

Müasir dövlətlərin istər bir-biri ilə, istərsə də dövlətlərlə iri beynəlxalq

təşkilatlar arasında insan hüquqları və azadlıqları sahəsində beynəlxalq-hüquqi əməkdaşlığının inkişaf etdirilməsi və təkmilləşdirilməsi obyektiv zəruridir. Bu zərurət ondan irəli gəlir ki, üçüncü minilliyin astanasında insan şəxsiyyətinin dəyərinin, onun üstünlüklərinin nisbətən yüksək səviyyədə anlaşılması ilə fərdin mövcudluğu və sərbəst inkişafı üçün minimum zamanətin təmin edilməsinin vacibliyi arasında qırılmaz əlaqə vardır. Bu fakt praktikada özünü onda ifadə etmişdir ki, müasir dövlətlərin, o cümlədən yeni suveren dövlətlərin böyük əksəriyyəti həmin hüquq və azadlıqların hər bir ölkədə və hər bir insan üçün real təmin edilə biləcək ümumbəşəri minimumunu müəyyən etməyə çalışır. Bu hüquq və azadlıqların bərqərar olmasının əsas vasitəsi - onların hüquqi, siyasi və mənəvi qüvvəsini könüllü olaraq etiraf etmiş dövlətlər tərəfindən, o cümlədən Azərbaycan Respublikası tərəfindən icra edilməsi məcburi olan müvafiq beynəlxalq hüquqi aktların işlənib hazırlanması və qəbul edilməsidir.

Beynəlxalq əməkdaşlığı obyektiv zərurətə çevirmiş mühüm amillərdən biri də insan hüquqları və azadlıqları barədə beynəlxalq konvensiyalarda təsbit olunmuş hüquqi normaların dövlətin daxili həyatında reallaşdırılması, bu hüquq və azadlıqların məzmununun milli qanunvericilikdə əks etdirilməsidir. Təbii ki, həmin normalarda təsbit olunmuş tələblərin faktiki həyata keçirilməsi üçün müvafiq şərait yaradılmasına yönəldilmiş sosial-iqtisadi siyasət yeridilmədən bu amili gerçəkləşdirmək mümkün deyil. Bu amil Azərbaycan Respublikasında, xüsusilə diqqət mərkəzində saxlanılır.

Buna görə bu cür əməkdaşlığın nəticələri, o cümlədən, əksəriyyət tərəfindən qəbul edilmiş insan hüquqları və azadlıqları sahəsində beynəlxalq konvensiyaların müddəaları getdikcə daha çox hallarda milli məhkəmə orqanları üçün örnək olur, müasir beynəlxalq hüququn əsaslarına dair biliklərə yiyələnmək isə bütün məhkəmə instansiyalarının və hüququ tətbiq edən digər orqanların əməkdaşları üçün qaçılmaz zərurətə çevrilir.

Bu cür əməkdaşlığın nəticələri, o cümlədən, insan hüquqları və azadlıqları sahəsində geniş tanınmış beynəlxalq konvensiyaların müddəaları getdikcə daha tez-tez milli məhkəmə orqanlarının qərarları üçün əsasə çevrilir, müasir beynəlxalq hüququn əsaslarının əhəmiyyəti isə bütün məhkəmə instansiyaları, habelə digər hüquq-mühafizə orqanları üçün böyük zərurətə çevrilir. Məlumdur ki, bəzən insan hüquqları və azadlıqlarından süni şəkildə istifadə edərək, öz müqəddəratının təyin etmə hüququnun və onun ən ifrat forması olan ayrılma hüququnu həyata keçirmək məqsədilə yersiz iddia və tələblər irəli sürməyə çalışırlar. Beynəlxalq-hüquqi əməkdaşlıq bu cür cəhdləri istisna etməlidir, çünki bunlar dövlətlərin ərazi bütövlüyünə qəsdə çevrilir, fəlakətlərə gətirib çıxarır və nəhayət, müəyyən regionlarda insan hüquqları və azadlıqları sahəsində vəziyyətin kəskin pisləşməsinə səbəb olur. Azərbaycan ərazisinin Ermənistan tərəfindən işğal olunmasına, respublikamızda bir milyona qədər qaçqının yaranmasına gətirib çıxarmış Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə əlaqədar vəziyyət buna konkret misaldır. Bu insanların hüquq və azadlıqları böhranlı vəziyyətdə olmaqla yanaşı, onların barəsində istər BMT, istərsə də Avropa

Şurası tərəfindən müdafiə sisteminin tətbiq edilməsinə ehtiyac vardır. Bu və ya digər amillər və hallar son illərdə Avropa Şurası ilə Azərbaycan Respublikası arasında əməkdaşlığın məqbul beynəlxalq-hüquqi əməkdaşlıq formaları axtarışının zəruriliyini daha da kəskinləşdirmişdir. Nəticədə həm Avropa Şurası ilə, həm də digər nüfuzlu beynəlxalq qurumlarla geniş qarşılıqlı əlaqənin gedişində müstəqil Azərbaycanda müvafiq hüquqi baza sürətlə formalaşması və bununla yanaşı milli məhkəmə hakimiyyətinin dirçəlişi prosesi başlamışdır.

İnsan hüquqları və azadlıqlarına hörmət edilməsi, hüququn aliliyi barədə Avropa Şurasının Nizamnaməsində təsbit olunmuş və dövlətimizdə geniş tətbiq edilən prinsiplər formalaşmaqda olan hüquqi dövlət çərçivəsində insan ləyaqətinə və şəxsiyyətin azadlığına hörmət prinsipinin müdafiə edilməsi və ona riayət olunması deməkdir. Avropa Şurasının tamhüquqlu üzvləri olan digər dövlətlər kimi Azərbaycan Respublikası da özünün əsas azadlıqlara sədaqətini dəfələrlə təsdiq etmişdir. İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyasının preambulasında qeyd edildiyi kimi, bu azadlıqlar «dünyada ədalətin və sülhün təntənəsinə» zəmanət verir. Dünyada sülhün qorunub saxlanması isə, bir tərəfdən, əsl demokratik siyasi sistemin köməyiylə, digər tərəfdən, insan hüquqlarına hörmət bəslənməsi və onlara riayət olunması ilə təmin edilir.

Azərbaycanda demokratik islahatların həyata keçirilməsi həm də ona görə mümkün olmuşdur ki, dövlətimiz öz inkişafı yolunda qarşılaşdığı obyektiv çətinliklərə baxmayaraq Avropa Şurası qarşısında öz üzərinə götürdüyü öhdəlikləri yerinə yetirmişdir.

Azərbaycan Respublikasında insan hüquqları və azadlıqlarının müdafiəsi üçün nəzarət mexanizmləri sistemində insan hüquqları üzrə müvəkkil (ombudsman) institutuna, eləcə də digər hüquq-müdafiə təşkilatlarına, o cümlədən qeyri-hökumət təşkilatlarına xüsusi əhəmiyyət verilir. Konstitusiya Qanunu (28 dekabr 2001-ci il tarixli) əsasında yaradılmış bu institut həm beynəlxalq təcrübəni, həm də milli xüsusiyyətləri nəzərə almaqla, Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarının hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi üçün ənənəvi vasitələri tamamlayır. Bu institutun fəaliyyəti məhkəmə sistemi hüdudundan kənarında həyata keçirməlidir.

Azərbaycan Respublikası Avropa Şurasına daxil olarkən öz qanunvericiliyini əsas beynəlxalq hüquqi norma və prinsiplərə uyğunlaşdırmaq barədə öhdəlik götürməklə bərabər eyni zamanda etiraf etmişdir ki, insan hüquqlarının müdafiəsi və onlara hörmət naminə, bu hüquqların pozulmasının yolverilməzliyi, dövlətimizdə insan hüquqlarının müdafiəsi və dəstəklənməsi üçün Avropa standartlarının reallaşdırılması, milli və beynəlxalq sistemlərin səmərəsinin artırılması, demokratik hüququn tətbiq edilməsi mexanizmlərinin bərqərar olması naminə həmin prinsip və normalara riayət edilməlidir.

Əsas xüsusiyyətlərdən biri də ondan ibarətdir ki, milli təsisatlar sahəsindəki iş prosesində BMT bu qənaətə gəlmişdir ki, dövlətlərin insan hüquqları və azadlıqları sahəsində beynəlxalq öhdəliklərini yerinə yetirmələri üçün bütün

dövlətlər üçün zəruri mexanizm kimi vahid milli təsisat modeli yaratmaq mümkün deyildir və bunu tövsiyə etməyə ehtiyac yoxdur. Bundan əlavə, hər bir dövlət başqa dövlətlərin təcrübəsindən özü üçün səmərəli şəkildə istifadə edə bilər, milli təsisatlar isə yerli mədəniyyətlərin, hüquq ənənələrinin və xüsusiyyətlərinin, eləcə də konkret dövlətdə mövcud olan siyasi təşkilatın xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması ilə yaradılmalıdır.

Beləliklə, insan hüquqları və azadlıqlarının müdafiəsinə yönəldilmiş konvensiyalar qarşılıqlı şəkildə bir-birini tamamlayan və nəzarət mexanizmlərinə əsaslanan vahid hüquqi vasitədir. İkincisi, insan hüquqlarının həvəsləndirilməsi və müdafiəsi ilə məşğul olan milli təsisatlarla tamamlanan bu mexanizmlər həmin sahədə dövlətləri və beynəlxalq birliyi rahat edən məsələləri həll etməyə qadirdir. Təbii ki, milli təsisatlar BMT-nin və ya Avropa Şurasının İnsan hüquqları üzrə orqanlar sistemini əvəz etməli deyil, yalnız öz tamamlayıcı funksiyalarını səmərəli şəkildə yerinə yetirməlidir.

Sadalanən səbəblərə görə, insan hüquqları və azadlıqlarının reallaşdırılmasında milli hökumətlər, xüsusilə böyük rol oynayır. İnsan hüquqlarının milli səviyyədə müdafiəsi məsələsi müvafiq qanunvericiliyin, müstəqil məhkəmə sisteminin və məhkəmə hakimiyyətinin, fərdi zəmanətlərin və müdafiə vasitələrinin konstitusion qaydada təsbit və təqdim edilməsi, həmçinin yeni demokratik təsisatlar yaradılması yolu ilə təmin edilə bilər.

Buna görə təsadüfi deyildir ki, son illərdə bir sıra dövlətlərdə, o cümlədən Azərbaycan Respublikasında insan hüquqları və azadlıqlarının müdafiəsi və həvəsləndirilməsi üçün milli infrastrukturlar yaradılmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev Ə.İ. İnsan hüquqlarının beynəlxalq-hüquqi müdafiəsi. Bakı, 2009.
2. Əliyev Ə.İ. Müasir beynəlxalq hüquqda insan hüquqları, əhali və miqrasiya problemləri. Bakı, 2007, 488 s.
3. Əliyev Ə.İ. Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin statusunun beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsi: nəzəriyyə və praktika. Bakı: Şirvan nəşr., 2007, 600 s.
4. Əliyev Ə.İ. Beynəlxalq turizm hüququ. Bakı: Çarşıoğlu, 2007, 440 s.
5. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, 2011
6. Hüseynov L.H. Beynəlxalq hüquq. Bakı: Hüquq, 2002, 420 s.
7. Əliyev Ş.İ. İnsan hüquqları sistemində sosial hüquqlar. Bakı: Bakı Universiteti, 2008, 368 s.
8. Гомьен Д. Путеводитель по Европейской Конвенции о защите прав человека и основных свобод (перевод с англ.). Совет Европы. М.: Юр.лит., 2006, 260 с.
9. Горшкова С.А. Стандарты Совета Европы по правам человека и российское законодательство. Изд-во НИМП. М.: Юр.лит., 2005, 320 с.
10. Гусейнов Л.Г. Конституция Азербайджанской республики, права человека и международное право // Международное право, 1998, №1, с.39-54
11. Дженкис М., Кей Р., Бредни Э. Европейское право в области прав человека (перевод с англ. яз.). М.: Права человека, 2004, 640 с.
12. Лукашева Е.А. Права человека как критерии нравственного измерения политики и государственной власти. // Права человека и политическое реформирование. М., Институт государств и права РАН. 2001

СОВРЕМЕННОЕ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВО АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ В ОБЛАСТИ ПРАВ ЧЕЛОВЕКА И ЕВРОПЕЙСКИХ СТАНДАРТОВ

Н.Г.МЕХТИЕВ

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются вопросы международно-правовой защиты прав и свобод человека и применения в этой сфере норм, принятых в законодательстве Азербайджанской Республики. В статье также нашли отражение проблемы соответствия международным стандартам законодательства в области прав и свобод человека.

Отмечается, что региональный механизм по соблюдению прав человека в Азербайджане как новый демократический государства помогает развития в решении внутригосударственной проблемы, открывает реальные возможности присоединения Европейскому Союзу.

Особенно следует отметить что, отражение прав и свобод человека в Конституции Азербайджанской Республики охватывает все области жизни человека и полностью соответствует общепризнанным принципам.

Ключевые слова: права человека, общепризнанные принципы, принцип недискриминации, Европейская Конвенция, защита прав человека, Европейский Суд по правам человека и т.д.

MODERN LEGISLATION OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN IN THE FIELD OF HUMAN RIGHTS AND EUROPEAN STANDARDS

N.Q.MEHDIYEV

SUMMARY

The article deals with the International legal protection of Human Rights and freedoms and the introduction of the appropriate norms into the Azerbaijan legislative system. The article also deals with the problem of the appropriateness of the Azerbaijan legislative system in the field of Human Rights and freedoms with the international standards.

It is noted that as a new democratic state, the regional controlling mechanism on obeying human rights for Azerbaijan assists for regularly solution of its inner development problems and gives real changes for European states.

It must be specially noted that the main law and freedoms in the Constitution of Azerbaijan, cover all spheres of main law and freedoms of human's life and activity and suitable for human principles.

Keywords: human rights, common principles, principle non-discrimination, European Convention, human rights protection, European Court of human rights and so on.

УДК 34:347.77.01

**ПРАВОВЫЕ ПРОБЛЕМЫ
ЧАСТНОГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА КАК ОДНОЙ ИЗ ФОРМ
ДЕЯТЕЛЬНОСТИ МАЛОГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА**

У.МАЛИКОВА

Бакинский Государственный Университет
ulkar.mustafali@mail.ru

В статье исследованы правовые проблемы частного предпринимательства как одной из форм деятельности малого предпринимательства. На основе исследования автор, отмечая отсутствие в ГК АР отдельной нормы связанной с индивидуальной предпринимательской деятельностью граждан и для полноты и конкретности правового регулирования, считает целесообразным добавить в ст. 13 ГК АР новый пункт определяющий понятие индивидуального предпринимателя: «Индивидуальный предприниматель, это физическое лицо, который может заниматься предпринимательской деятельностью со дня государственной регистрации, без образования юридического лица. Вопросы государственной регистрации индивидуальных предпринимателей, регулируется налоговым законодательством».

Ключевые слова: предприниматель, частный предприниматель, малое предпринимательство, физическое лицо, государственная регистрация

Статья 59 Конституции Азербайджанской Республики, регулирующая право на свободу предпринимательства, определяет круг субъектов предпринимательской деятельности. Согласно этой статье экономической (предпринимательской) деятельностью наряду с юридическими лицами могут заниматься граждане, иностранцы, лица без гражданства, с двойным гражданством, и т.д. [4, с. 45].

Аналогичные положения закреплены в статье 3 Закона Азербайджанской Республики «О предпринимательской деятельности», в соответствии с которой предпринимательством, исключая случаи, предусмотренные законодательными актами Азербайджанской Республики, могут заниматься:

- каждый дееспособный гражданин Азербайджанской Республики;
- юридические лица, независимо от формы собственности;
- каждый иностранный гражданин или лицо без гражданства;

– иностранные юридические лица [12].

Решением Кабинета Министров Азербайджанской Республики № 556, от 21 декабря 2018 года Утверждены "Критерии распределения субъектов микро, малого, среднего и крупного бизнеса". Согласно этим критериям:

- микропредпринимателями считаются предприниматели, чей годовой доход не превышает 200 тыс. манатов, число работников – не более 10 человек;

- малым предприятием считается субъект экономической деятельности, число работников которого составляет от 11 до 50 человек, годовой доход варьируется от 200 тыс. до 3 млн манатов.

- к среднему бизнесу относятся предприниматели, чей годовой доход составляет от 3 млн манатов до 30 млн манатов, число работников – от 51 до 250 человек.

- к крупному бизнесу относятся субъекты предпринимательства с годовым доходом свыше 30 млн манатов и числом работников свыше 250 человек [1].

Согласно последним статистическим данным число микропредпринимателей оставляет 262622 человек, из которых 22514 являются юридическими лицами, а 240108 именно частными предпринимателями, в то же время как всего 5956 малые предприниматели выступают как юридические лица.

В связи с тем что, предметом нашего исследования являются также микропредприниматели, необходимо подробно исследовать правовой статус и частных предпринимателей [3].

Итак, физические лица занимаются предпринимательской деятельностью непосредственно в форме индивидуального предпринимательства. В настоящее время частные предприниматели составляют большую часть гражданского оборота. Согласно статистическим данным к началу 2021 года общее число частных предпринимателей уже достигло отметки миллион человек [6].

Статистические данные показывают быстрый рост числа частных предпринимателей. Так к первой половине 2017 года их число достигало 771 тысяч человек [8], а к половину 2019 года 880 тысяч человек [2].

Общей юридической предпосылкой для признания лица субъектом предпринимательской деятельности является правосубъектность физических лиц, то есть их способность быть субъектом гражданского права, приобретать конкретные субъективные права путем вступления в реальные правоотношения.

В гражданско-правовой доктрине выделяется правоспособность общая (универсальная) и специальная. Общая правоспособность предполагает возможность для субъекта иметь любые права и обязанности, не-

обходимые для осуществления любых видов деятельности, не запрещенных законом. В отличие от этого специальная правоспособность юридических лиц означает возможность приобретать и осуществлять лишь такие права и обязанности, которые соответствуют целям их деятельности, указанным в уставе или положениях конкретного юридического лица [14, с. 105-107].

Согласно ст. 25.2. Гражданского Кодекса Азербайджанской Республики (далее «ГК АР») правоспособность физического лица возникает в момент его рождения и прекращается со смертью [17]. А гражданская дееспособность физических лиц, по общему правилу, возникает в полном объеме с наступлением совершеннолетия, то есть по достижении восемнадцатилетнего возраста (ст. 28.2 ГК АР). Именно наличие у гражданина гражданской дееспособности является основным требованием для придания ему статуса индивидуального предпринимателя. Но согласно ст. 28.4. ГК АР, несовершеннолетние, достигшие 16 лет и занимающиеся предпринимательской деятельностью, могут быть признаны полностью дееспособными (эмансипация).

Для определенных видов предпринимательской деятельности, помимо вышеуказанного, к физическому лицу могут быть предъявлены особые требования: он должен иметь специальное высшее образование, в установленном порядке получить квалифицированный (профессиональный) аттестат и иметь определенные профессиональные навыки, т. е. опыт, полученный ранее в течение некоторого срока [22, с. 15]. Для занятия отдельными видами деятельности гражданин должен иметь документ, подтверждающий необходимый уровень физического здоровья.

Субъект предпринимательской деятельности становится таковым с получением соответствующего правового статуса со стороны государства. В соответствии с гражданским законодательством отдельные категории дееспособных граждан не имеют права заниматься предпринимательской деятельностью. Так запрещается занятие предпринимательской деятельностью руководящим работникам и специалистам государственных органов, осуществляющих решение вопросов, связанных с предпринимательской деятельностью, или контроль над этой деятельностью [13].

Отдельным должностным лицам запрещается заниматься предпринимательской деятельностью. Согласно ст. 30 Закона Азербайджанской Республики «О прокуратуре» от 7 декабря 1999 года №767-III Прокурор или следователь [12], В соответствии с частью второй статьи 126 Конституции Азербайджанской Республики и ст. 104 Закона Азербайджанской Республики «О судах и судьях» [9] судьи, согласно ст. 3 Закона «О нотариальной деятельности» нотариусы [10] не могут заниматься предпринимательской деятельностью.

Основой частного предпринимательства можно считать ст. 59

Конституции Азербайджанской Республики согласно которой, каждый может в установленном законом порядке, свободно используя свои возможности, способности и имущество, самостоятельно или совместно с другими заниматься предпринимательской деятельностью или не запрещенным законом другим видом экономической деятельности. По мнению В.М. Алиева, этой статьей Конституции экономическая деятельность каждого в сфере предпринимательской деятельности характеризуется проявлением его личной свободы и развивается принципом свободной экономической деятельностью [13, 3].

Индивидуальная предпринимательская деятельность без образования юридического лица имеет определенные преимущества перед другими организационными формами ведения предпринимательской деятельности. Таким преимуществам относятся:

- процедура регистрации предпринимательской деятельности в этой форме предельно упрощена;
- установлен особый, более выгодный режим налогообложения;
- в отличие от коммерческих юридических лиц индивидуальные отчетность индивидуальных предпринимателей намного проще, нежели у юридических лиц, и т. д. [23, 16,17].

Исторически именно индивидуальная форма ведения предпринимательской деятельности является первой. Так, римское частное право видело только индивидуальное лицо своим субъектом [23, 152].

Не смотря на то что, в советский период были проведены многочисленные исследования для изучения гражданско-правового статуса физических и юридических лиц как субъектов гражданского права, индивидуальные предприниматели не выделялись как особенные субъекты гражданского права, поскольку с гражданской правоспособностью советского гражданина несовместима деятельность, направленная на извлечение нетрудовых доходов (спекуляция, эксплуатация чужого труда и т.д.) [16, 67].

С переходом к рыночной экономике и основанной на это новой системы общественных (в том числе и имущественных) отношений, стали решаться вопросы, связанные с гражданско-правовым статусом индивидуальных предпринимателей.

Так С.Э.Жилинский отмечает что, чтобы стать субъектом предпринимательской деятельности лицо сперва должен быть субъектом гражданского права. При этом он под субъектом предпринимательской деятельности, которым является индивидуальный предприниматель, понимает такой субъект гражданского права, который на свой риск осуществляет самостоятельную деятельность, направленную на систематическое извлечение прибыли от пользования имуществом, продажи товара, выполнения работ или оказания услуг, и который зарегистрирован в этом качестве в установленном законом порядке [19, 131].

Другой автор, И.Е.Данилина определяет индивидуального предпринимателя как дееспособный гражданин, самостоятельно на свой страх и риск и под свою личную имущественную ответственность осуществляющий предпринимательскую деятельность и зарегистрированный для этих целей в установленном порядке [18, 3].

Существует позиция, выступающая против выделения индивидуального предпринимателя в качестве самостоятельного субъекта. Один из сторонников данной позиции С.И.Архипов считает что, ни государственных служащих, ни индивидуальных предпринимателей, главы крестьянского (фермерского) хозяйства, агентов государства или других лиц, ни граждан или иностранцев, лиц без гражданства нельзя считать самостоятельными субъектами права. По его мнению, факт юридической регистрации лица в качестве индивидуального предпринимателя или главы крестьянского (фермерского) хозяйства, хотя и является юридически значимым, не создает нового субъекта права. Главное значение регистрации сводится к установлению момента наступления дееспособности человека в плане возможности осуществления им предпринимательской деятельности, участия в предпринимательских отношениях. Само по себе наступление определенного возраста не является достаточным условием для занятия лицом предпринимательской деятельностью [15, 243].

Следует заметить, что возможность занятия предпринимательской деятельностью, безусловно, входит в содержание правоспособности граждан, однако, на наш взгляд она сводится лишь к возможности подачи заявки на государственную регистрацию физического лица в качестве индивидуального предпринимателя. Поскольку после осуществления данной процедуры физическое лицо приобретает специфические права и обязанности, которых не имеют граждане, не являющиеся индивидуальными предпринимателями.

На наш взгляд, правоспособность индивидуального предпринимателя, т.е. возможность иметь гражданские права и нести обязанности в соответствии с осуществляемой деятельностью не охватывается рамками общей правоспособности. Дееспособность индивидуального предпринимателя, как способность своими действиями приобретать и осуществлять права и обязанности также является обособленной, по сравнению с дееспособностью физических лиц. По общему правилу дееспособность физических лиц в полном объеме возникает с наступлением совершеннолетия, т.е. по достижении восемнадцатилетнего возраста. Однако достижение указанного возраста не может свидетельствовать о том, что лицо способно с данного момента обладать дееспособностью индивидуального предпринимателя, поскольку последний появляется лишь с момента государственной регистрации лица в соответствующем качестве [20].

Налоговым органом Азербайджанской Республики осуществляется две формы регистрации индивидуальных предпринимателей: очная и

электронная. При первой форме лицо для приобретения статуса индивидуального предпринимателя с необходимыми документами (заявление, копия удостоверения личности, справка о месте жительства) в соответствующий налоговый орган по месту жительства и за 2 дня приобретает свидетельство о регистрации (ИНН). А при электронной регистрации регистрация проводится в тот же день и сразу выдается электронное свидетельство о регистрации. Для этого требуется электронная подпись [23, 17].

Индивидуальные предприниматели обладают общей правосубъектностью исключая в случаях предусмотренной законодательством и в случаи когда предусмотрена окончательная перечня видов деятельности предусмотренных в их свидетельстве о государственной регистрации. Правосубъектность индивидуального предпринимателя это признанных государством и закрепленных в законе юридическая возможность обладание ими субъективных прав и обязанностей, необходимых для осуществления физическим лицом любого вида предпринимательской деятельности, не запрещенной законом. Индивидуальный предприниматель также приобретает дополнительные качества, свойственным коммерческим организациям сохраняя при этом право и дееспособность физического лица [21, 17].

В отличии от физических лиц, в ГК АР не закреплена отдельная норма связанная с индивидуальной предпринимательской деятельностью граждан. Только лишь ст. 13 ГК АР под названием «Предпринимательская деятельность» отмечает что, предпринимательской является деятельность, осуществляемая лицом независимым образом, на свой риск, основная цель которого заключается в извлечении прибыли (дохода для индивидуальных предпринимателей) от пользования имуществом, реализации товаров, выполнения работ или оказания услуг. Все другие вопросы, связанные с деятельностью индивидуальных предпринимателей регулируются (главным образом вопросы налогообложения) Налоговым Кодексом Азербайджанской Республики [4].

На основе исследования для полного и конкретного правового регулирования считается целесообразным, добавит в ст. 13 ГК АР новый пункт определяющий понятие индивидуального предпринимателя: «Индивидуальный предприниматель, это физическое лицо, который может заниматься предпринимательской деятельностью со дня государственной регистрации, без образования юридического лица. Вопросы государственной регистрации индивидуальных предпринимателей, регулируется налоговым законодательством».

ЛИТЕРАТУРА

1. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2018-ci il 21 dekabr tarixli 556 nömrəli Qərarı ilə təsdiq edilmiş mikro, kiçik, orta və iri sahibkarlıq subyektlərinin bölgüsü

- Meyarları: [Elektron resurs] / Tarix 18 aprel 2021. Keçid: <https://vergiler.az/news/economy/11586.html>
2. Azərbaycanca fərdi sahibkarların sayı 900 minə yaxınlaşır: [Elektron resurs] / Tarix 18 aprel 2021. Keçid: <https://vergiler.az/news/economy/3050.html>
 3. “Azərbaycanda mikro, kiçik və orta sahibkarlıq 2020” (Statistik məcmuə). Bakı, 2020
 4. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi: [Elektron resurs] / Tarix 18 aprel 2021. Keçid: <http://e-qanun.az/framework/46948>
 5. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 2019, 108 s.
 6. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi: [Elektron resurs] / Tarix 18 aprel 2021. Keçid: <https://www.stat.gov.az/>
 7. Əliyev V.M. Sahibkarlıq fəaliyyəti subyektlərinin hüquqlarının və qanuni mənafeələrinin mülki-hüquqi müdafiəsi / Hüquq üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyanın avtoreferatı / Bakı, 2010, 26 s.
 8. Fərdi sahibkarların sayı 771 minə çatıb: [Elektron resurs] / Tarix 18 aprel 2021. Keçid: https://azertag.az/xeber/Ferdi_sahibkarların_sayı_771_mine_chatib-1079018
 9. "Məhkəmələr və hakimlər haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu: [Elektron resurs] / Tarix 18 aprel 2021. Keçid: <http://e-qanun.az/framework/4761>
 10. “Notariat haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu: [Elektron resurs] / Tarix 18 aprel 2021. Keçid: <http://e-qanun.az/framework/9497>
 11. Orucov E.A. Dövlət müəssisəsinin mülki-hüquqi statusu / Hüquq üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyanın avtoreferatı / Bakı, 2017, 22 s.
 12. «Prokurorluq haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu: [Elektron resurs] / Tarix 18 aprel 2021. Keçid: <http://e-qanun.az/framework/5229>
 13. “Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu: [Elektron resurs] / Tarix 18 aprel 2021. Keçid: <http://e-qanun.az/framework/7920>
 14. Агабекова Ф.Д. К вопросу о правоспособности юридических лиц // Keçid dövründə Azərbaycan Respublikasında dövlət və hüquq quruculuğunun aktual problemləri. Elmi məqalələr məcmuəsi. 10-cu buraxılış. Bakı: Adiloglu, 2004, c. 105-107
 15. Архипов С.И. Субъект права / С.И.Архипов. СПб.: Юридический центр Пресс, 2004.
 16. Братусь С.Н., Иоффе О.С. Гражданское право / С.Н. Братусь, О.С. Иоффе. М.: Знание, 1967, 159 с.
 17. Гражданский кодекс Азербайджанской Республики (неофициальный перевод): [Elektron resurs] / Tarix 18 aprel 2021. Keçid: http://www.icnl.org/research/library/files/Azerbaijan/Civil_Code_RUS.pdf
 18. Данилина И.Е. Индивидуальный предприниматель \ И.Е.Данилина. М.: ТК Велби, 2006, 552 с.
 19. Жилинский С.Э. Предпринимательское право (правовая основа предпринимательской деятельности) / С.Э.Жилинский. М.: Норма, 2007, 950 с.
 20. Индивидуальный предприниматель как субъект гражданского права: [Elektron resurs] / Tarix 18 aprel 2021. Keçid: <http://works.doklad.ru/view/rPhxhPC5hRc/all.html>
 21. Каширина Ю.П. Гражданско-правовой статус индивидуальных предпринимателей в Российской Федерации / Автореферат диссертации кандидата юридических наук. Краснодар, 2012, 24 с.
 22. Миникаев С.Р. Гражданско-правовая защита прав и законных интересов субъектов предпринимательской деятельности / Автореферат диссертации кандидата юридических наук. М., 2005, 26 с.
 23. Семеусов В. Особенности статуса индивидуального предпринимателя // М.: Российская юстиция, 2003, № 1, с. 16-19.
 24. Хохлов В.В., Бородин В. В. Понятие юридического лица: история и современная трактовка // М.: Государство и право, 1993, № 9, с. 152-159.

KIÇIK SAHİBKARLIĞIN HƏYATA KEÇİRİLMƏSİNİN FORMASI KİMİ FƏRDI SAHİBKARLIĞIN HÜQUQİ PROBLEMLƏRİ

Ü.MƏLİKOVA

XÜLASƏ

Məqalədə kiçik sahibkarlığın həyata keçirilməsinin forması kimi fərdi sahibkarlığın hüquqi problemləri araşdırılır. Aparılmış təhlillər əsasında müəlif AR MM-də vətəndaşların fərdi sahibkarlıq fəaliyyəti ilə bağlı normaların olmamasını əsas götürərək Məcəllənin 13-cü maddəsinə aşağıdakı məzmununda yeni norma əlavə edilməsini məqsəduyğun hesab edir: "Fərdi sahibkar hüquqi şəxs yaratmadan qeydiyyatı alındığı gündən sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxsdir. Fərdi sahibkarların dövlət qeydiyyatı ilə bağlı məsələlər vergi qanunvericiliyi ilə tənzimlənir."

Açar sözlər: sahibkarlıq, fərdi sahibkarlıq, kiçik sahibkarlıq, fiziki şəxs, dövlət qeydiyyatı

LEGAL PROBLEMS OF PRIVATE ENTERPRISE AS A FORM OF SMALL BUSINESS ACTIVITY

U.MALIKOVA

SUMMARY

The article researched the legal problems of private entrepreneurship as one of the forms of small business activity. On the basis of a research the author noting absence in CC of AR of the separate norm connected with an individual entrepreneurial activity of citizens and for completeness and concreteness of legal regulation considers expedient, will add the new point defining a concept of the individual entrepreneur to Art. 13 of CC of AR: "The individual entrepreneur, is physical the person which can be engaged in an entrepreneurial activity from the date of the state registration, without formation of legal entity. Questions of the state registration of individual entrepreneurs, it is regulated by the tax legislation".

Keywords: entrepreneurs, individual entrepreneurs, small business, physical body, state registration.

FƏLSƏFƏ**UOT 32****QLOBALLAŞMA VƏ
ONUN NƏZƏRİ FUNDAMENTAL PARADİQMALARI****E.M.ƏSƏDOV***AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu
Etibar76_esedov@hotmail.com*

Məqalə ümumbəşəri qlobal inteqrasiya prosesinin mahiyyətini izah edən nəzəri fundamental paradimaların təhlilinə həsr edilmişdir. Müəllif tərəfindən aparılan təhlil və araşdırma bu prosesin mahiyyətini izah edən nəzəri və fundamental baxışların çoxvektorlu olduğunu və bu vektorların mahiyyət etibarı ilə üst-üstə düşmədiyini söyləməyə imkan verir. Tədqiqat zamanı qloballaşmanın bir anlayış kimi mahiyyətinin açıqlanmasına xüsusi diqqət yetirilmiş, qloballaşmanın termin olaraq ilkin istifadəsinin 6 variantı təqdim edilir. Qloballaşmanın əsasən iqtisadi, siyasi, yaxud mədəni, inteqrasiya prosesi kimi təqdim edilməsi baxımından bu məsələnin qabardılması önəmlidir.

Açar sözlər: qloballaşma, paradigma, inteqrasiya, hiperqlobalizm, dünya iqtisadiyyatı

Bəşər sivilizasiyasının inkişaf tarixi solumlararası inteqrasiya prosesidir desək yanılmırıq. Həcm baxımından adı çəkilən solum formaları sırf tarixi inkişaf mərhələlərinə uyğun ümumi inteqrasiya proseslərinə qoşulmuşdur. Burada söhbət ibtidai icma quruluşu dövründə tayfa və tayfa birliklərindən, digər formasiyalar dövründə daha mürəkkəb birliklərdən və ən nəhayət müasir dövrdə dövlətlərdən, o cümlədən qlobal vətəndaş birlikləri kimi solumları birləşdirən transmilli korporasiyalardan gedir. Baş verən inteqrasiya proseslərinin başlıca səbəbi rolunda iqtisadi amillər çıxış etsə də inteqrasiyanın özü siyasi, mədəni və d. amillərin sintezini zərurətə çevirmişdir. Qeyd edilən iqtisadi zərurət və bu zərurətdən irəli gələrək solumlararası çoxtərəfli təmaslar zaman-zaman bəşər sivilizasiyasının inkişaf tarixində xüsusi tərəqqi sıçrayışlarının baş verməsinə səbəb olmuşdur. Zamanımızda bu inteqrasiya prosesləri ümumplanetar xarakter almış, dünya ölkələrinin iqtisadi, siyasi və mədəni baxımdan birləşməsinə, unifikasiyasını ehtiva edərək qlobal xarakter daşımağa başlamışdır. Bununla da sosial elmlərin təmas xəttində bu inteqrasiya proseslərinin ifadə forması anlamına gələn qloballaşma məfhumu meydana gəlmişdir. Qloballaşma planetar inteqrasiya prosesi olaraq XX əsrin sonlarından etibarən

dünya miqyasında baş verən istər siyasi, istər iqtisadi, istər sosial proseslərin başlıca səbəbi və nəticəsi olaraq təqdim edilməkdədir. Belə çoxsferaları əhatə dairəsi qeyd edilən prosesin konkret anlamının ortaya çıxmasına mane olan başlıca səbəblərdən biri hesab olunur.

Bununla belə qloballaşma mürəkkəb məzmununa malik olan, son 30-40 ildə elmi ədəbiyyatlarda sosial siyasi və iqtisadi rakursan ən çox müzakirə edilən, təhlili aparılan proseslərdən birinə çevrilmişdir.

Ümumiyyətlə, termin olaraq qloballaşmanın ilk dəfə nə zaman və kim tərəfindən elmə gətirilməsi ilə bağlı vahid fikir yoxdur. Ümumilikdə bu mövzuda 6 müxtəlif yanaşma var.

Birinci yanaşmaya görə qloballaşma termin olaraq ilk dəfə ingilisi iqtisadçısı V.Foterin dünyada təbii resursların paylanması və istifadəsi ilə bağlı yazdığı bir məqalədə istifadə edilmiş və bu məqalə 1959-cu ildə The Economist jurnalında çap edilmişdir.

İkinci yanaşmaya görə qloballaşma termin kimi “qlobalize” kimi 1944-cü ildə M. Vebsterin lüğətində istifadə edilmişdir.

Üçüncü yanaşmaya görə, qloballaşma termin olaraq XX əsrin 60-cı illərində meydana gəlmişdir. Belə ki, amerikalı sosioloq Marşal Makluyen özünün 1962-ci ildə nəşr olunan “Gutemberg galaxy” əsərində “yer kürəsini “qlobal kənd” adlandırır [10, 160].

Dördüncü yanaşmaya görə termin olaraq “qloballaşma” amerika iqtisadçısı T. Levitt tərəfindən 1983-cü ildə Harvard Business Review jurnalında dərc edilən “qloballaşan bazarlar” məqaləsində istifadə olunmuşdur [3, 5]. Qeyd edilən məqalədə transmilli şirkətlərin istehsal etdikləri əmtəə və xidmətlərin beynəlxalq bazarlara çıxışı üçün qlobal marketing planlarının hazırlanmasının zəruriliyindən söhbət açılır. Məhz bu məqalədə Levitt texnoloji inkişafın nəticəsi olaraq dünya bazarlarında istehlakçı tələblərinin eyniləşməsini qloballaşma adlandırır [12, 92]. Levitin irəli sürdüyü qlobal dünya bazarı tezisi qloballaşmanın mahiyyəti ilə bağlı iqtisadi paradıqmanın əsasını qoymuş olur. Levit dünya bazarlarında tələblərin eyniləşməsini qloballaşdırma adlandırsa da bu eyniləşmənin, unifikasiyanın səbəblərini göstərmir. Ümumiyyətlə, Levittin adı ilə qloballaşmanın sırf termin kimi işlədilməsi bağlanır.

Beşinci yanaşmaya görə termin kimi Qloballaşma mövzusunda müraciət edənlərdən biri K.Omae olmuşdur. Omaenin qloballaşmaya həsr olunmuş “Sərhədsiz dünya” (1990), “Milli dövlətin sonu” (1995), “Qlobal düşünərkən” (1995) əsərləri bu sferada aparılan ən mühim tədqiqat işlərindən hesab olunur. Omaenin fikrincə “ənənəvi milli dövlət öz ənənəvi rolunu itirmiş, transmilli şirkətlərin vahid iqtisadi dünya sistemi quruculuğu prosesinə maneə törədən amilə çevrilmişdir” [6, 46].

Nəhayət, altıncı yanaşmaya görə 1992-ci ildə çapdan çıxan “Qloballaşma: sosial nəzəriyyə və qlobal mədəniyyət” kitabı ilə qloballaşmanın konseptual bazasını formalaşdıran Robertson ilk dəfə qloballaşmanı sırf iqtisadi inteqrasiya proseslərindən daha geniş rakursda izah etməyə çalışır. O, qlo-

ballaşmanı təkcə iqtisadi deyil, eyni zamanda mədəniyyətlərin qaçılmaz sintezi prosesi kimi təqdim edir [14, 216]. Robertsonun fikrincə qloballaşma bir tərəfdən parçalanmış hissələrdən ibarət dünyanın məkan anlamında vahid bir mərkəzdə birləşməsi, eyni zamanda bu birləşmə prosesinin insanların şüurunda getməsidir. Termin kimi istifadə ilə yanaşı bu günə kimi elmi ədəbiyyatlarda qloballaşma prosesi ilə bağlı yüzlərlə baxış və yanaşma işlənib hazırlanmışdır. Hesab edilir ki, qloballaşma ilə bağlı bu günə kimi aparılan tədqiqatların sayı 4 mln-a yaxındır [3]. Robertsonun təmsalında bu tədqiqatların bəziləri qloballaşmanın mahiyyətinin izahı və şərhə baxımından fundamental hesab olunur. Belə ki, məhz bu tədqiqatlar qloballaşmaya yanaşma baxımından bir sıra məktəb, cərəyan və paradigmalardan əsasını qoymuşdur.

Ən ümumi formada qloballaşmanın mahiyyəti ilə bağlı elmi ədəbiyyatlarda aparıcı hesab olunan yanaşmaları göstərmək olar. Artıq qeyd etdiyimiz kimi proses olaraq qloballaşma ilə bağlı ilk fundamental tədqiqatlar K. Omaye və R. Robertsonun adı ilə bağlıdır.

Ümumiyyətlə, qloballaşmanın mahiyyəti ilə bağlı bizə tanış olan nəzəriyyə və paradigmalardan elmi konseptual əsası XX əsrin 60-70-ci illərində sosial elmlərin müxtəlif istiqamətləri üzrə ortaya çıxan müxtəlif məzmunlu nəzəriyyələrdən qaynaqlanır. Bir sıra mütəxəssislər hesab edir ki, bu tip konsepsiyaları mövzu baxımından bir neçə mühim istiqamətə bölmək olar.

Birinci istiqamət XX əsrin 60-cı illərində meydana gələn korporativ menecment sferasında nəzəriyyələri əhatə edir. Bu nəzəriyyələrin əsas tədqiqat obyektini transmilli korporasiyaların rəqabətli mühitdə idarəetmə sistemi təşkil edirdi. XX əsrin 70-ci illərində xarici istehlak bazarları uğrunda mübarizə aparılan transmilli şirkətlər öz idarəetmə mərkəzlərini və əsas istehsal müəssisələrini işçi qüvvəsi ucuz olan inkişaf etməkdə olan ölkələrə köçürməyə başladı. Bu tendensiya qeyd edilən nəzəriyyələrin də məzmununda bir sıra dəyişikliklərə səbəb oldu. Menecment nəzəriyyələrinin yeni istiqamətləri məhz global bazar şəraitində korporativ idarəetmə problemlərini tədqiq etməyə başladı. Qlobal idarəetmə problemi tədqiqatların başlıca obyektinə çevrildi. Qlobal menecment nəzəriyyələrinin başlıca nümayəndələri sırasında C.Qelbreyt [15], S.Haymer [5], A.E.Meyyo [8] və başqalarının adını çəkmək olar.

Digər bir istiqamət sosioloji və kulturoloji sferada formalaşan bir neçə cərəyanı əhatə edir. Bu cərəyanlar və konsepsiyalar qloballaşma ilə bağlı nəzəriyyələrin ortaya çıxmasında mühim rol oynamışdır. Adı çəkilən nəzəriyyələr XX əsrin 80-90-cı illərində meydana çıxmağa başlayır. Bu illərdə sosial tədqiqatların müxtəlif sahələrində çalışan mütəxəssislər kütləvi kommunikasiya vasitələrinin kütlələrin psixikasına təsir gücünün artmasını müşahidə edir. Kommunikasiya vasitələrinin individ və sosial qrupların davranışına təsiri məsələsi hələ XX əsrin 40-cı illərində ABŞ-ın Kolumbiya universitetinin professoru Lazarsfeld tərəfindən qaldırılmışdı. 40-50-ci illərdə ABŞ-da keçirilən prezident seçkiləri zamanı seçici davranışlarına təsir edən amillər çərçivəsində KİV-i nəzərdən keçirən Lazarsfeld kommunikativ texnologiyaların təsir gücü-

nün ikinci dərəcəli olmasını qeyd və bu istiqamətdə tədqiqatlarını dayandırmışdı. Zamanına görə KİV və digər kommunikativ vasitələrin insan və solumun həyatındakı yeri və informasiya çatdırma vasitələrinin azlığı (qəzet və radio) kommunikativ amilin solumların dəyər və baxışlarına, davranışlarına zəif təsirini anlaşılan edirdi. XX əsrin 80-90-cı illərində kommunikasiya vasitələrinin insan həyatında oynadığı rolun sürətli sıçrayışla inkişafı bir çox alimləri yenidən bu problemin üzərinə qayıtmasına səbəb oldu. Burada, xüsusilə Marşal Makluyenin adını çəkmək lazımdır. Zamanında Makluyen tərəfindən solumun həyatında kommunikasiyanın rolu ilə bağlı proqnozları sonradan İKT-nin inkişafı və internetin həyatın bütün sferalarına sirayət etməsi ilə əsl sensasiyaya çevrildi. Makluyen hesab edirdi ki, mədəniyyətin mövcudluğu və dayanıqlılığı onun zənginliyi ilə deyil, ötürülmə vasitələrinin mövcudluğu ilə müəyyən olunmalıdır. Kommunikasiya vasitələrinin informasiyanı sürətlə çatdırması onun zaman və məkandan asılılığını azaltmış olur. Bu işə xalqlar arasında mədəni inteqrasiya proseslərinin daha sürətli gedişatına təsir edir. Bu mənada mədəniyyətlərin lokallığı aradan qalxmış olur [9, 134]. Kommunikasiya vasitələrinin sürətli inkişafı və yeni tiplərinin meydana gəlməsi iqtisadi, siyasi və mədəni inteqrasiya proseslərinin qarşısında duracaq maneə kimi zaman və məkan məfhumlarını aradan qaldırmış olacaq.

Təqribən XX əsrin 70-ci illərində qlobalaşma nəzəriyyələrinin kökündə duran yeni təbiət xarakterli konsepsiyalar meydana gəlir. Bu konsepsiyalar bəşər sivilizasiyasının yaşam mühitinin coğrafi cəhətdən həddən ziyadə kiçik olduğunu iddia edir və hərtərəfli inteqrasiyanın, vəhdət halında inkişafın qaçılmaz olduğunu sübut etməyə çalışır. Bu konsepsiyalar ümumbəşəri inteqrasiyanın və vəhdət mühitinin zəruriliyini planetar ekoloji problemlərin aktuallaşması ilə də əsaslandırmağa çalışır. Bu illərdə adı çəkilən konsepsiyaların böyük bir qismi Roma klubu çərçivəsində “qlobal modelləşdirmə” formaları adı altında birləşir. Bu tip konsepsiyaların tərəfdarları sırasında K.Yaspersin, E.Leruanın, V.Vernadskinin adını çəkmək olar. Planeti bəşəriyyətin ümumi “evi” kimi təqdim edən baxışlar “dünya əhalisinin sayı”, “qlobal problemlər”, “sivilizasiyanın tarixi”, “kosmopolitizm”, “dünya hökuməti” kimi anlayışların aktuallaşmasına səbəb olur.

Qloballaşmaya dair konsepsiyaların kökündə duran növbəti tədqiqat istiqaməti II dünya müharibəsindən sonrakı illərdə beynəlxalq iqtisadi və siyasi durumun inkişaf xüsusiyyətlərini əhatə edir. XX əsrin 60-cı illərində və daha sonrakı illərdə meydana gələn nəzəriyyələrdə inkişaf modernləşmə kimi qələmə verilir. Adı çəkilən modernləşmə nəzəriyyələrində dünya ölkələri inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olaraq iki hissəyə bölünür. Eyni zamanda sonuncuların inkişaf sürətinin artırılması məqsədi ilə bu ölkələrdə modernləşmə institutlarının yerləşdirilməsinin məqsədəuyğun olduğunu hesab edirlər. Bu istiqamətin başlıca nümayəndələrindən biri A.Frank hesab olunur. Modernləşmə institutlarının yerləşdirilməsi haqqında fikirlər sonralar qloballaşmanın vester-nizasiya konsepsiyalarının əsasını təşkil edir.

Nəhayət, beşinci istiqamətin tədqiqat predmetini inkişaf etmiş informasiya texnologiyalarının və istehsal münasibətlərinin xarakterinin dəyişməsinin sosial münasibətlər və dəyərlər sisteminə təsiri problemi təşkil edir. Bu istiqamətdə çoxlu sayda nəzəriyyələr var: postsənaye cəmiyyəti, üçüncü dalğa cəmiyyəti, böyük uçurum cəmiyyəti, informasiya cəmiyyəti, postmodernizm və s. Bu nəzəriyyələrin ən tanınmış nümayəndələri sırasında D.Bell, E.Toffler, F.Fukuyama, A.Turen, X.Bodiyar, J.Liyotar və s. kimi mütəfəkkürlərin adları çəkilir.

Adı çəkilən 5 mühim istiqamət bu gün qloballaşmanın mahiyyətini izah edən aparıcı konsepsiyaların əsas platformalarını təşkil edir. Bu platformalar qloballaşma prosesinin eyni zamanda iqtisadi, siyasi, sosial, texniki və mədəni inteqrasiya prosesi olmasını bir daha sübut edir.

Qloballaşma prosesini olaraq planetar miqyasda genişlənmə, eyniləşmə, qarşılıqlı asılılıq əlaqələrinin güclənməsi və dərinləşməsi kimi nəzərdən keçirilir. Bu proses həyatın bütün sferalarını əhatə edir. Prosesin belə formada dərk edilməsinə baxmayaraq onun konseptuallaşması, səbəb və nəticələrinin izah olunması, strukturu və inkişaf vektorları ilə bağlı yanaşmalarda fərqlər var. Müasir qlobalistikada bu yanaşmaların müəyyən edilməsində və fərqlərinin izahında britaniyalı D.Heldin təsnifatı əsas götürülür. Heldə görə qloballaşma nəzəriyyələri hiperqlobalizasiya, skeptisizm və transformizm adlanaraq üç qrupa bölünməlidir [4].

Qloballaşma ilə bağlı skeptisizm cərəyanı və onun nümayəndələri əsasən iqtisadiyyat və beynəlxalq münasibətlər sferasını təhlil obyektinə kimi seçmişdir. Onlar istər kapitalın, istər əmətələrin ticarət əlaqələrinin obyektinə kimi dövrini qloballaşma ilə bağlamağın əleyhinə çıxırlar. Skeptiklər iddia edir ki, qloballaşma beynəlmilləşmənin növbəti mərhələsidir. Hətta onların fikrincə qloballaşma adı altında nəzərdən keçirilən ümumdünya inteqrasiya prosesləri XIX əsrə nisbətən aşağı səviyyədədir. Dünya iqtisadiyyatında baş verənləri qlobal inteqrasiya yox regionlaşma adlandıran skeptiklər qeyd edir ki, dünya siyasi və mədəni cəhətdən sərhədləri dəqiq olan bir neçə hissəyə bölünmüşdür. Sovetlər Birliyinin süqutundan sonra formalaşan dünya üçün gözlənilməli kimi təkqütblülük deyil, çoxqütblülük xarakterikdir. Bu fikirlər əsasən P.Hirstin, H.Tompsonun, L.Vaysın yanaşmalarında öz əksini tapmışdır. Skeptisizmin nümayəndələrinin fikrincə qloballaşma prosesi dünyanın vəhdət halına gəlməsində deyil, bloklaşma və regionlaşma prosesi nəticəsində meydana gələn ziddiyyətlərdə öz əksini tapır.

Qloballaşmanın gələcəyinə skeptik yanaşanlar adətən qlobal transmilli korporasiyalar və onların dünyada baş verən proseslərə təsir imkanlarını da mif olaraq nəzərdən keçirir. Onlar qeyd edir ki, investisiya axınlarının əksər hissəsi və ticarət bazarları əsasən daha çox inkişaf etmiş ölkələrdə özünə yer tapmışdır, transmilli korporasiyalar isə nə qədər beynəlmilləşsə də nəticə etibarlı ilə təmsil etdikləri ölkənin maraqlarını müdafiə edir.

Skeptisizmin nümayəndələri iqtisadi sfera ilə yanaşı bəşər sivilizasiya-

sının inkişafının mədəni tərəflərini də diqqət mərkəzində saxlayırlar. Daha dəqiq desək skeptikləri qlobal iqtisadiyyatla yanaşı qlobal sivilizasiya və qlobal mədəniyyətin də mövcudluğunu və yaxud ola biləcəyini şübhə altına alırlar. Qlobal sivilizasiyaların və qlobal dəyərlərin formalaşma ideyasını şübhə altına alan əsas skeptiklərdən biri S.Hantinqtondur. Onun “sivilizasiyaların toqquşması” əsəri buna bariz nümunədir. O qeyd edir ki, müasir dünya aydın şəkildə özünü bürüzə verən lokal sivilizasiyalara, bloklara, etnik və mədəni anklavlara bölünmüşdür. Müasir dünyada sivilizasiyaların inteqrasiyası prosesi deyil, milliyyətçiliyin, mədəni və ideoloji fundamentalizmin güclənməsi prosesi baş verir [15, 123]. Dünya hakimiyyəti, dünya mədəniyyəti və dünya iqtisadiyyatının mövcudluğunu şübhə altına alan bütün skeptiklər qeyd edir ki, qloballaşma qərb ölkələrinin ümumi layihəsidir və onun əsas məqsədi dünyanın digər regionlarını əsarət altına almaqdır. Qərb kapitalizminin dünyanın digər regionlarına qarşı həyata keçirdiyi iqtisadi və mədəni, o cümlədən siyasi ekspansionizm hücumu məruz qalanların əks reaksiya verməsinə və fundamentalizmin, milliyyətçiliyin daha da dərinləməsinə gətirib çıxarır. Bu fikir amerikan mütəfəkkiri B.Barberin “Mak dünyaya qarşı cihad” [2, 126] adlı əsərində geniş təlqin olunur. Barber iddia edir ki, müasir dünyada iki əsas qüvvə və mübarizə aparır: birinci, bütün dünyanı vahid ideologiya və sistem ətrafında birləşdirməyə çalışır. Bu Mak-dünyadır. İkinci qüvvə isə millətçilikdir. Barber bu millətçiliyi “lebonizasiya” adlandırır. İkincinin birinciyə qarşı mübarizəsi Mak-dünyanın 4 əsas imperativinə qarşı qurulmuşdur: bazar, resurs, İKT və ekologiya. Barber hesab edir ki, hələ ki, Qərb ölkələrinin təmsil olunduğu “Mak dünya”nın üstünlük təşkil etdiyini qeyd edir.

Bunu da demək lazımdır ki, skeptiklər qloballaşdırmanı modernləşmə kimi nəzərdən keçirir. Onlar qeyd edir ki, qərbin başlıca modernləşmə institutları bazar iqtisadiyyatı və demokratiyadır.

Qloballaşma ətrafında formalaşan mühim cərəyanlardan biri hiperqlobalizmdir. Qloballaşmanı iqtisadi proses kimi təqdim edən hiperqlobalistlər adətən onu bəşər sivilizasiyasının növbəti mərhələsi kimi izah etməyə çalışırlar. Onların fikrincə sivilizasiyanın inkişafının indiki mərhələsində dünya iqtisadiyyatının qloballaşması və vahid qanunlarla idarə olunması zərurətdir. Qlobal iqtisadiyyatın özəyini milli iqtisadiyyatların inteqrasiyası təşkil edir. Bu inteqrasiyanın qarşısında duran əsas əngəl, yaxud məhdudlıyyət isə Omayenin dili ilə desək “ milli dövlətlərin süni sərhədləri”dir. Baş verən inteqrasiya prosesinin katalizatorları rolunda transmilli şirkətlər, beynəlxalq maliyyə şəbəkələri çıxış edir. Artıq qeyd etdiyimiz kimi bu cərəyanın kifayət qədər gəl təmsilçiləri var. Onlar sırasında K.Omayeni, P.Dikeni, V.Qrayderi, A.Consu misal gətirmək olar.

Hiperqlobalistlərin fikrincə qloballaşma dövründə milli sərhədləri olmadan dövlətlər əmtəə və kapitalın qlobal dövriyyəsində ötürücü mexanizmdən başqa bir şey deyildir. Milli dövlət lokal və qlobal idarəetmə mexanizmləri arasında mənəğnədə sıxılır və tədricən aradan qaldırılacaqdır. Hiperqloba-

listlərə görə, ümumiyyətlə, dövlət dünyada siyasi, mədəni və iqtisadi mühitin təşkili forması kimi aradan qaldırılmalıdır.

Hierqlobalistlərə görə iqtisadi baxımdan qloballaşma konkret mübarizə forması olub, sonda qaliblər və məğlubların ortaya çıxmasına səbəb olmalıdır. Lakin bu qaliblər və məğlubları Şimal-Cənub, Şərq və Qərb kimi coğrafi regionlarda axtarmaq lazım deyil. Bu ikili münasibətlər sistemi daha mürəkkəbdir. Belə ki, bu qalibləri, ümumiyyətlə, dövlət timsalında axtarmaq olmaz. Dövlət dünya iqtisadiyyatının və dünya siyasətinin əsas idarəedici aktoru rolunu itirmişdir. Burada qalib və məğlubları transmilli şirkətlərdə və onların ətrafında topladığı, yaxud toplamadığı sosial qruplarda axtarmaq lazımdır. Əsasən qaliblər qismində transmilli şirkətlərin menecerləri, maliyyə və İKT üzrə mütəxəssislər çıxış edir. Çünki müasir dünya iqtisadiyyatının və siyasi sistemin aparıcı qüvvəsi məhz həmin qruplardır.

Qloballaşma şəraitində milli dövlət qlobal bazarlarla əvəzlənir və eyni zamanda milli mədəniyyət öz yerini yeni indentiklik formaları ilə, yeni qlobal dəyərlərlə, həyat tərzilə əvəz olunur. Reallıqda isə bu gün dünya miqyasında liberal demokratiyanın institutu və dəyərlərinin geniş şəkildə bütün sivilizasiyalara yayılması prosesi gedir. Formalaşmaqda olan yeni qlobal sivilizasiyanın Dünya Bankı, Beynəlxalq Valyuta Fondu, BMT-nin Təhlükəsizlik Şurası kimi transmilli idarəetmə institutları formalaşır. Qloballaşma şəraitində azad bazarlara artan tələbat fonunda konsyumerizm ideyaları fəallaşır və homogen qlobal cəmiyyətin formalaşması gündəmə gəlir. Məşhur fransız sosioloqu S.Latoş bu problemi “Dünyanın vesternləşməsi” əsərində geniş təhlil edir. Latoşa görə formalaşmaqda olan homogen qlobal cəmiyyətdə qərb liberalizminin həyatı prinsipləri əsas dəyərlərə çevriləcəkdir. Vesternləşmə qlobal gücə çevrilir və milli dövlətlər onun qarşısında tab gətirə bilməyən lokal maneələrə çevrilərək tarixin səhnəsindən silinib gedəcəkdir [7, 56]. Beləliklə də Qloballaşma mühitində dövlətlər yeni yaşam strategiyaları formalaşdırır və mühitin şərtləri ilə uzlaşmağa can atır.

Nəticə

Artıq qeyd edildiyi kimi qloballaşma ətrafında bu günə kimi aparılmış tədqiqatların sayı 4 mln-a yaxındır. Bu tədqiqatlar ən ümumi şəkildə prosesin mahiyyəti ilə bağlı böyük nəzəri konseptual bazanı formalaşdırmışdır. Bununla belə bu gün qloballaşma prosesinin tədqiqi bir ayrıca elmi istiqamətə çevrilmişdir ki, bu da qlobalistika anlamına gəlir. Qlobalistika baxımından faktiki olaraq bir sıra mütəfəkkirlər var ki, onların qloballaşma haqqında fikirləri bu sfera üçün əsas fundamental hesab olunur.

Qloballaşmanın müasir paradıqmalarının məzmunu onu deməyə əsas verir ki, ümumiyyətlə, elmi-tədqiqat problemi kimi qloballaşma bir sıra elmlərin kəsişmə nöqtəsində öyrənilir.

Qloballaşma ətrafında formalaşan paradıqmaların üç qrupda birləşdiyini müəyyən edə bildik: skeptisizm, hiperqlobalizm və transformizm. Adı çəkilən

nəzəriyyələr bu və ya digər şəkildə qloballaşma prosesinin aktuallığını qəbul etsə də, bu proses altında başverən inteqrasiya proseslərinin nəticələrini müxtəlif cür qiymətləndirir.

Nəticə etibarı ilə aydın olur ki, bütün paradıqmalr son nəticədə qəbul edir ki, qloballaşmanın əsas mahiyyəti bəşəriyyətin istər iqtisadi, istər siyasi, istər texnoloji, istər kulturoloji baxımdan vahid prinsip və vektorlar üzrə unifikasiyası, inteqrasiyasıdır.

Günümüzdə informasiya cəmiyyəti şəraitində İKT-nin insan həyatının bütün sferalarına müdaxilə etməsi, ən müasir rəqəmsal kommunikasiya texnologiyalarının qlobal inteqrasiya prosesləri üçün zaman və məkan məhdudiyətini aradan qaldırması bunu zəruri edir. Bundan başqa son illərin ənənəvi paradıqmaları arasında qloballaşmanın gələcəyi ilə bağlı yaxınlaşma hiss olunmaqdadır. Hiperqlobalizmin yeni tendensiyaları, Rodrik, Subramanian, Kessler kimi ən müasir qlobalistlərin milli dövlətlərə qarşı radikalizm mövqeyindən imtina etməsi, istər mədəni, istər iqtisadi, istər siyasi inteqrasiya proseslərində dövlətlərin nəzarətəddici funksiyasının vacibliyini iddia etməsi bu yaxınlaşmanın əyani sübutudur.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdelal, Rawi and Tedlow, Richard S., Theodore Levitt's 'the Globalization of Markets': An Evaluation after Two Decades (February 2003). Harvard NOM Working Paper No. 03-20; Harvard Business School Working Paper No. 03-082.
2. Burber B. Jihad vs McWorld – N.Y. Bullantine books 1996. 389 p
3. Heintz, J. Globalization: pro et contra/<http://www.globalius.ro/Heintz/J09.html>. - 14.08.2009
4. Held, David; McGrew, Anthony (2007). Globalization theory: approaches and controversies. Cambridge, UK Malden, Massachusetts: Polity Press
5. Hymer, S. H. (1960): "The International Operations of National Firms: A Study of Direct Foreign Investment". PhD Dissertation. Published posthumously. The MIT Press, 1976. Cambridge, Mass.
6. Kenichi Ohmae. End of the Nation State: The Rise of Regional Economies. Front Cover. HarperCollins, 1996 - Commercial policy - 214 pages
7. Latouche S. The westernization of the world. The significance, scope, and limits of the towards global uniformity. –Cambridge: Polity Press, 1996. -140 p.
8. Mayo E. The Human Problems of an Industrial Civilization. New York : Viking Press, 1960. P. 124–125
9. McLuhan M. Understanding Media: The Extensions of Man. Cambridge; London: MIT Press, 1994. 355 p.
10. Poll, Ryan (2012). "Afterward: The Global Village". Rutgers University Press: 160.
11. Robertson R. Globalisation: Time-space and Homogeneity-Heterogeneity/Global modernities/Ed.by M. Featherstone, S.Lash and R. Robertson-London:Sage. 1995 –P25 -44
12. Theodore Levitt, The globalization of markets. Harvard University. Abstract from Harvard Business Review, May-June 1983, p. 92
13. Гэлбрейт, Дж. К. Новое индустриальное общество = The New Industrial State (1967). — АСТ, 2004. — 608 с. — ISBN 5-17-024777-X.
14. Робертсон Р. Дискурсы глобализации: предварительные размышления // Россия и современный мир. – 2001. – № 1 (30). – С. 215–218
15. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций М.: АСТ, 2005, 603 с.

ГЛОБАЛИЗАЦИЯ И ЕЕ ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ФУНДАМЕНТАЛЬНЫЕ ПАРАДИГМЫ

Э.М.АСАДОВ

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена анализу теоретических и фундаментальных парадигм, объясняющих сущность процесса глобальной интеграции. Автор представляет 6 вариантов первоначального использования глобализации как процесса экономической, политической или культурной интеграции. проблема.

Ключевые слова: глобализация, парадигма, интеграция, гиперглобализм, мировая экономика

GLOBALIZATION AND ITS THEORETICAL FUNDAMENTAL PARADIGMS

E.M.ASADOV

SUMMARY

The article is devoted to the analysis of theoretical and fundamental paradigms explaining the essence of the process of global integration. The author presents 6 options for the initial use of globalization as a process of economic, political or cultural integration.

Keywords: globalization paradigm integration hyperglobalism world economy

POLİTOLOGİYA VƏ SOSİOLOGİYA**UOT 41.11.15****MÜASİR DÖVRDƏ
QLOBAL TƏHDİDLƏR VƏ TƏHLÜKƏSİZLİK PROBLEMI****K.T.ALOYEVA**
Bakı Dövlət Universiteti
aloyeva.kemale@bsu.edu.az

Müasir dövr beynəlxalq aləmdə qlobal dəyişikliklərin baş verməsi ilə səciyyəvidir ki, bunlara SSRİ-nin dağılması və dünya sosializm sisteminin çöküşü nəticəsində baş verənləri aid etmək olar. Yeni dövlətlərin yaranması nəticəsində dünya siyasət meydanına elə qüvvələr çıxdı ki, bunlar özləri ilə birlikdə beynəlxalq meydana konkret dəyişikliklərlə yanaşı qlobal təhdidləri də gətirdilər, kəmiyyət dəyişiklikləri nəhəng keyfiyyət dəyişiklikləri ilə əvəzlənməyə başladı. Beynəlxalq mühitin dəyişməsi dünyanın siyasi təfəkküründə də köklü irəliləyişlərə səbəb oldu.

Beynəlxalq aləmdə beynəlxalq təhlükəsizliklə bağlı problemlər hər zaman mövcud olmuş və onların həlli yolları araşdırılmışdır. Lakin qlobal problemlərin vaciblik dərəcəsinə görə yerdəyişmə etməsi bu və ya digər məsələnin aktuallıq dərəcəsini müəyyən etmişdir ki, problemi zaman-zaman aktual və həmişəyaşar edəcək cəhətlər bunlardır.

Açar sözlər: qlobal təhdidlər, insan hüquqları, beynəlxalq təhlükəsizlik, qlobal inkişaf, beynəlxalq təşkilatlar, beynəlxalq konflikt

Beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin olunması dünya dövlətlərinin başlıca maraqlarında olsa da, əslində regionlarda və regionlararası məkanlarda təşkilatlanma, xüsusilə hərbi-siyasi fonda təşkilatlanma dövlətlər arasında regionlarda rəqabət mübarizəsinin əsaslarını meydana gətirmiş olur. Regional səviyyədə təşkilatlanma başlıca olaraq iki mühüm beynəlxalq funksiyanı yerinə yetirir: regionda şəbəkələşmiş və sistemləşmiş, eləcə də mərkəzləşmiş hərbi-iqtisadi və siyasi fəaliyyətin təmin olunması; ayrı-ayrı dövlətlərin təşkilatların potensialından istifadə edərək öz milli və xarici maraqlarını gücləndirməsi.

Kollektivçilik fərdi potensialdan faydalanır, fərdi tərəf isə kollektiv potensial mənbədən istifadə edir. Bu, təbii ki, pozitiv bir haldır və kollektiv təhlükəsizliyi özündə ehtiva edir. Lakin insan hüquqlarının təmin olunmasında da problemlər məhz bu iki istiqamətin kəsişməsi zamanı meydana gəlir. Bir

tərəfdən, təşkilatlanma hüquqların müdafiəsi üçün lazımi resursların əldə olunmasını təmin edirsə, digər tərəfdən, maraqlar amili regional gərginliklərin artmasına xidmət edir. İkinci tərəf daha çox beynəlxalq münasibətlərdə gərginliklərin yaranmasını meydana gətirir və beynəlxalq münasibətlər sisteminin gərgin əsaslarla tarazlaşmasına (məcburi tarazlaşma forması) səbəb olur. Tarazlıqların sərt formaları üzə çıxır. Rəqabət müəyyən mərhələdə məcburi tarazlıqları meydana gətirmiş olur.

Qeyd olunduğu kimi, təşkilatlanma özündə həm müsbət, həm də mənfi tendensiyaları doğurur. Belə ki, müsbət hal olaraq, təşkilatlanma həm fərdi, subyektiv, həm də kollektiv sistemliliyi meydana gətirir. Təhlükəsizlik üçün potensialları cəmləşdirir, strukturlaşmanı yaradır, istifadə mexanizmlərini meydana gətirmiş olur. İntegrasiya məkanını böyüdür, resurslardan istifadə potensialını artırır. ABŞ və Avropanın aparıcı güc mərkəzləri olan dövlətləri məhz NATO-nun daxilində cəmləşməklə özlərinin Avroatlantika maraqlarını təmin etmiş olurlar.

Mənfi xüsusiyyətlər isə ondan ibarətdir ki, təşkilatlanma özü də əks tərəfdə, yəni digər güc mərkəzi ətrafında cəmlənməklə, rəqabəti yaradır. Xüsusilə, hərbi-siyasi qurumların formalaşması və fəaliyyətinin genişlənməsi, həmçinin çoxmərkəzli qütblərin hərbişməsi beynəlxalq təhlükəsizliyə olan təhdidləri ortaya çıxarmış olur. XX əsrin ortalarında NATO və Varşava Müqaviləsi Təşkilatının yaranması məhz ideoloji-hərbi-siyasi bloklararası mübarizənin nəticəsi olmuşdur. Hər iki blok-ittifaq arasında regional və regionlararası gərginliklər, xüsusilə bloklararası sərhəd məkanlarda “sanitar kordonların” (sanitar qarovul xətlərinin) yaranmasını zəruri etməkdədir. Təşkilatlanmanın rəqabət mahiyyəti həm regional, həm də regionlararası xarakter kəsb edir.

Qlobal təhdidlərin içərisində ərzaq və su ehtiyatları uğrunda mübarizə, flora və faunanın qorunması, mühacirət və demoqrafiya məsələləri də mühüm əhəmiyyətə malikdirlər ki, bunların bir tərəfi insan haqları, digər tərəfi isə iqtisadi təşkilatlanma ilə bağlıdır. İqtisadi ittifaqların yaranması da təbii ki, iqtisadi mübarizəni meydana gətirir. Bu özündə həm regional, həm də ayrı-ayrı regionları əhatə edən iqtisadi birliklərin yaranmasını şərtləndirir. Məsələn, Avropa İttifaqının mövcudluğu Rusiyanın Avrasiya İqtisadi Birliyini (Rusiya, Belarus, Qazaxıstandan ibarət olan iqtisadi-gömrük qurumu) yaratmasına səbəb olmuş və Avropa İttifaqının formalaşma tarixi Avrasiya İqtisadi Birliyi üçün bir növ məktəb rolunu oynamışdır.

Böyük dövlətlərin iqtisadi maraqlarının böyüməsi üçün məkanlararası iqtisadi birlik formatları da mühüm rol oynayır və rəqabətə səbəb olan amillər rolunda çıxış edir. Məsələn, Braziliya, Rusiya, Çin, Hindistan və Cənubi Afrika Respublikasından ibarət olan BRİKS formatı regionlararası iqtisadi rəqabət birliyinin yaranması üçün əsas faktor rolunda çıxış edir. Bu gün artıq bu format birliyə çevrilməkdədir və 2014-cü ilin iyul ayında Braziliyada keçirilən sammitdə BRİKS bankının yaradılması da qərara alınmışdır. Hətta Argentina da bu formata daxil olmaq istəyinə düşmüşdür.

Müasir politoloji fikrə görə, hazırda beynəlxalq təhlükəsizlik üçün gərginlikləri özündə əks etdirən və real olan qlobal təhdidlərin sırasına aşağıdakıları aid etmək olar:

- sürətlə silahlanma və kütləvi qırğın silahlarına malik dövlətlərin çoxalması və iri müharibələrə hazır;
- lokal və regional müharibələr (ölkələrarası müharibələr və ölkələr-daxili vətəndaş müharibələri);
- münaqişələr (regional-ölkələr daxili və ölkələrarası etnik münaqişələr);
- ərazi işğalları, sərhəd pozuntuları;
- beynəlxalq transmilli cinayətkarlıq əməlləri, o cümlədən, terrorizm;
- hərbi-siyasi və maliyyə-iqtisadi böhranlar, o cümlədən, ərzaq və tibb böhranları;
- dindən kənar müxtəlif dini sektaların radikal fəaliyyəti;
- ekoloji və epidemioloji təhlükələr;
- qaçqın və məcburi köçkünlülüyün artması;
- kibercinayətkarlıq və s. [12, 7-9].

Beynəlxalq təhlükəsizlik təhdidlərin meydana gəlməsi müxtəlif amillərin təsiri altında baş verir ki, fikrimizcə bunları yaratdıqları təhlükə prinsipinə görə aşağıdakı kimi iki qaydada sıralamaq olar:

- ayrı-ayrı ölkələrin və regionların fərqli inkişaf xüsusiyyətlərindən yaranan təhdidlər - *bu fərqlilik də dünya üzrə bütün məsələlərdə qeyri-tarazlılığı meydana gətirir, kasıb ölkələrdə inkişaf etmiş ölkələrə qarşı milli eqoizm meydana gəlir və bu da özündə terroru formalaşdırmış olur;*

- beynəlxalq münasibətlərin qeyri-tarazlı qaydada institutlaşmasından, bu baxımdan ayrı-ayrı regionlarda rəqabəti şərtləndirən fərqli gücə malik olan təşkilatların yaradılmasından və onların fəaliyyətindən irəli gələn təhdidlər. *Böyük gücə malik olan dövlətlər ətrafında təşkilatlanma təbii olaraq digər böyük gücün özünü müdafiəsini şərtləndirir və həmin güc tərəfindən alternativ qurumun yaradılması siyasətinə başlanılır. Bu siyasət daha çox ətraf dövlətləri məcburi qaydada özünə cəlb etmək üçün münaqişələr fonunda da həyata keçirilir.*

Yaşamaqda olduğumuz dövrdə beynəlxalq təhlükəsizliyə yeni təhdidlərin əsasları ictimai-siyasi inkişafın özündən törəyir, insan haqlarının kütləvi şəkildə pozulması və sərvətin ədalətsiz şəkildə bölünməsi zəminində baş verir və dərinləşir. Belə ki, beynəlxalq təhlükəsizlik üçün təhdidlərin meydana gəlməsində təşkilatlanma böyük rol oynayır. NATO-nun fəaliyyəti, onun Şərqi doğru - postsovet məkanına doğru genişlənməsi, digər tərəfdən də Rusiyanın postsovet məkanında hərbi-siyasi və iqtisadi cəhətdən təşkilatlanma siyasəti, Rusiyanın Asiya və Latın Amerikasında güclənmə siyasəti, Avrasiyada və digər regionlarda yeni təhdidlərin ortaya çıxmasına şərait yaradır. Əgər bir tərəfdə, yəni Avroatlantika regionunda təşkilatlanma daha çox zəruri (inkişaf zərurəti) səbəblərə söykənsə, digər tərəfdə isə bu, məcburi xarakter, yəni qeyri-könüllü imperativ xarakter kəsb edir.

Beynəlxalq təhlükəsizlik üçün təhdidlər dövlətlərarası, xalqlararası sabit və rəvan münasibətlərə və əlaqələrə zərbə vuran, əlaqələri pozan və riskləri ortaya çıxaran hədələyici aktlardan ibarətdir. Beynəlxalq təhlükəsizlik üçün təhdidlər həm fərdi məzmun daşıyır, həm də lazımi anlarda silsilə əhəmiyyətə malik olur və ardıcılığı özündə cəmləşdirir.

XX əsr öz təhdid mahiyyətini həm də XXI əsrə transfer etməkdədir. Bunun da əsas səbəbi böyük dövlətlərin daha da böyümək, şəbəkə xarakterli beynəlxalq institutlar yaratmaq siyasətləri ilə əlaqəlidir. Rusiya yenidən dünyanın qütblərə bölünməsində israrlıdır, Çin və Rusiya çoxqütblü dünya düzeninin tərəfdarı kimi rol oynayırlar. Onlara Hindistan, Braziliya və Argentina kimi dövlətlər də qoşulurlar. Bu gün dünya siyasətində yeni tələblər, yeni çağırışlar meydana gəlməkdədir. Dəyişən qüvvələr balansında zəruri olan yeni çağırışlar özünü aşağıdakılarda göstərir:

- sabitlik və sülh şəraitində inteqrasiya etmək zərurəti; **“tətiklərsiz dünya”** anlayışının genişlənməsi;
- hərbi bloklara qoşulmamaq siyasəti;
- beynəlxalq bitərəflik siyasəti;
- qarşılıqlı güzəştlər siyasəti;
- münaqişələrdə səbrli və dözümlü siyasətin tətbiq olunması;
- hərbi ittifaqların sərhədlərinin genişlənməməsi və qarşılıqlı etimadın güclənməsi;
- sərhəd anlayışlarının kəskinləşməsinin qarşısının alınması, **“sərhədlərsiz dünya”** idealizminin formalaşması;
- terror qruplarının silahlar əldə etmələrinin qarşısının alınması;
- kütləvi qırğın silahlarına ciddi nəzarət;
- yaşillər hərəkatının güclənməsi;
- bərpa olunan resurslardan istifadənin güclənməsi;
- sülh konfranslarının, sülhə dəstək tədbirlərinin artması;
- cəmiyyətlərin dövlətlər üzərində nəzarətinin güclənməsi;
- kosmik sahələrin hərbişdirilmədən kənar saxlanması;
- silahlı qüvvələrin daha çox fəvqəladə fəlakətlərin aradan qaldırılmasına yönəldilməsi;
- qlobal ərzaq və tibbi ləvazimatların çatışmazlığı ilə mübarizə və s. [1].

Məlum olduğu kimi, XX yüzillik iki dəhşətli dünya müharibəsinin, kütləvi qırğın silahlarının yaradılması və yayılmasının, atom silahının meydana gəlməsinin, inteqrasiya proseslərinin dünya miqyası almasının, ekologiya probleminin həyat məsələsinə çevrilməsinin, etnosiyasi münaqişələrin ümumplanet miqyası almasının, sürətlə silahlanmanın bəşəriyyət üçün qlobal təhdid və faciəyə çevrilməsinin şahidi olmuşdur. Sivilizasiyaya fəlakətlər gətirən müharibələrin müasir dövrdə bəşəriyyətin başı üzərində yaratdığı təhlükənin miqyasları ölçüyə gəlməz dərəcədə böyükdür. Qədim yunan mütəfəkkiri Heraklit müharibənin mahiyyətindən bəhs edərək yazırdı: «müharibə hər şeyin atası, hamının ağasıdır, o bəzilərini allahlar səviyyəsinə qaldırır, bəzilərini isə sadəcə

insan edir, bəzilərini qula, bəzilərini isə azad insana çevirir».

Hazırda müxtəlif politoloji tədqiqat və strateji araşdırma mərkəzləri müharibələrin dünyaya gətirdiyi bəlalar və müharibəsiz dünya haqqında rəsmi tədqiqatlar apararaq və problemin mahiyyətini anlamağa çalışırlar. BMT-nin toplayıb ümumiləşdirdiyi statistikaya görə, XX yüzillik ərzində baş vermiş müharibə və münaqişələrdə 196 mln. insanın həyatına son qoyulmuşdur ki, bunun 126 mln. nəfəri münaqişələrin payına düşür [4, 29], İkinci Dünya müharibəsinin sonlarında - 1945-ci il avqustun 6-da və 9-da ABŞ-ın Yaponiyaya atdığı iki atom bombası nəticəsində isə 468 min nəfərin həyatına son verilmiş, bombaların fəsadları isə uzun illər yapon cəmiyyətinə problemlər yaratmışdı.

Müasir dünyanın görkəmli ABŞ diplomatı və siyasi xadimlərindən olan H.Kissincer nüvə silahının məzmunu, mahiyyəti və nəticələrindən çıxış edərək göstərirdi ki, "müasiri olduğu nəsil nüvə əsrinin problemlərini həll etməyə qadir deyil, növbəti nəslin yaşadığı dövrdə isə atom enerjisi insanların məişətinə daxil olacaq, atom silahı isə yəqin ki, dünyanın bir çox ölkələrinə yazılacaq, xalqlar öz atom bombalarını yarada biləcəklər. Atom silahının yayılmasının qarşısı alınmasa, atom bombası da adi silahlardan birinə çevriləcək. Beləliklə, bəşəriyyət özünü məhv etmək üçün elə bir silah ixtira etmişdir ki, xalqlar, insanlar arasında qarşıdurmanın bu dərəcədə gücləndiyi bir dövrdə atom silahının istifadəsi ehtimalı həqiqətə daha yaxındır.

Politoloq problemin qlobal mahiyyətinin ümumbəşəri tərəflərinə də toxunur, qeyd edirdi ki, ixtira edilmiş silahlar nə qədər böyük məhv etmə qüvvəsinə malik olursa, insanların həmin silahlardan istifadə etmək arzusu da bir o qədər azalır, çünki insanı öz nəslinin kəsilməsi təhlükəsi daha çox qayğılandırmağa başlayır. Buna görə də müəllif «sülhdən başqa seçim yoxdur» deyən prezident D.Eyzenhauerin fikirlərinə birmənalı şəkildə haqq qazandırır ki, sonrakı nəsillər bunu heç də həmişə nəzərə almırdılar [9, 47].

Qədim dövr filosoflarından Aristotel deyirdi ki, bizə əgər insanlıq üçün təhlükəli proseslərin yaranmasına aparan səbəblər aydınsa, onda bizə bu proseslərin məhvi və ya aradan qaldırılması yolları da məlumdur [6, 544]. Min illər boyu planetimiz döyüşlərdə, müharibələrdə qaynayıb, qədim Romada meydana çıxan «sülh istəyirsənsə müharibəyə hazırlaş» müddəası ilə yaşayıb mübarizə aparmışdır. Belə bir fikir təsdiq olunur ki, dövlət öz xarici siyasi məqsədlərinə yalnız silah üstünlüyü ilə nail ola bilər və müharibədə «böyük batalyonlar» qələbə çalır. Son beş əsrdə təkcə il yox, hətta elə ay və gün tapmaq olmaz ki, silah haradasa bəşər övladının başı üstündə tətbiq edilməsin, qan tökülməsin, deməli, müharibə elə qlobal təhdiddir ki, maltussayağı insan cəmiyyəti ilə yol yoldaşlığı edir.

XX əsrin sonlarında elmi-texniki inqilab öz inkişafında sürətli sıçrayışlar edərək insanın yaradıcılıq imkanlarını olduqca artırmışdır. Eyni zamanda o, dağıdıcılıq vasitələrində də geniş miqyaslı dəyişikliklər edib və bəşəriyyəti əvvəllər hələ heç vaxt düşmədiyi vəziyyətə salıb. Əsrimizdəki müharibələr və münaqişələr, sürətlə silahlanmanın genişlənməsi və arasıkəsilmədən güclənmə-

si, onun yeni istiqamətlərinin açılması üçün məsuliyyət dünya ağılığı iddiasında olan dövlətlərin üzərinə düşür. Sürətlə silahlanmanın güclənməsi ilə bəşəriyyətin taleyi ən qabaqcıl texnikanın ixtiyarına keçə bilər. Mütəxəssislərin hesablamalarına görə, atmosferdə raketin görünməsi ilə məhv olması 100-300 saniyədən çox ola bilməz. Bu o deməkdir ki, insan getdikcə daha çox avtomatik sistemlərin girovuna çevrilir və bundan qurtulmaq yolları getdikcə məhdudlaşır.

Bəşəriyyətin yaranmış vəziyyətdən optimal çıxış yolu kimi tədqiqatçılar cəmiyyətin demilitarizasiyasını əsas götürürlər. Tərkisiləh dünyada möhkəm sülhün əldə olunması yolunda əhəmiyyətli addım olmaqla yanaşı, eyni zamanda ümumdünyəvi inkişafda böyük rol oynayır. Cəmiyyətin demilitarizasiyası prosesində bütün ölkələr və xalqlar iştirak etməlidirlər. Burada böyük və ya kiçik dövlət fərqi yoxdur, bu hamıya aiddir; insanlığı, bəşəriyyəti, Yer kürəsini sevən, özünə, xalqına, torpağına hörmət edən bütün dövlətlərin müqəddəs borcu və vəzifəsi olmalıdır. Təhdidlər qlobal olduğu üçün onlara qarşı mübarizədə qlobal şəkildə aparılmalıdır.

Hazırkı dövrdə sülh, tərkisiləh və beynəlxalq təhlükəsizlik problemləri diplomatlar, dövlət xadimləri, siyasi xadimlərlə yanaşı, politoloqların, tarixçilərin, tədqiqatçıların, elmi-nəzəri fikrin daim diqqət mərkəzində saxladıkları problemlərdəndir. Mövcud ictimai fikirdə beynəlxalq təhlükəsizlik müasir beynəlxalq münasibətlərin həm nəzəri, həm də praktiki problemlərindən biri kimi öz aktuallığını zaman-zaman saxlayacaqdır.

Müasir diplomatik leksikonda «beynəlxalq təhlükəsizlik» anlayışı başlıca dəyərlərin müdafiə olunmaq səviyyəsi kimi qiymətləndirilir və sözün məhdud və geniş mənalarında işlədilir. Sözün geniş mənasında beynəlxalq təhlükəsizlik insan fəaliyyətinin başlıca sahələrinin – hərbi, iqtisadi, ekoloji, mədəni dəyərlərin kompleks təhlükəsizliyidir. Sözün məhdud mənasında təhlükəsizlik isə fərdin, insanlar qrupunun və cəmiyyətin milli təhlükəsizliyidir. Qlobal təhlükəsizlik isə dünya birliyinin təhlükəsizliyi problemidir.

Dünya xalqlarının tarixi boyu bir xalqın təhlükəsizliyinin digər dövlətin və xalqın milli mənafeyinə vurulan zərər hesabına təmin edilməsi təcrübəsi ardı-arası kəsilməyən müharibə və silahlı münaqişələri şərtləndirsə də, müharibələr və qanlı qırğınlar fonunda sivilizasiyanın dinc inkişafı yollarının axtarışı prosesi də inkişaf etmişdir. Hərb və sülh məsələlərinin, dövlət hakimiyyətinin silahlı zorakılığı məhdudlaşdırmaq imkanlarının müzakirəsinə yaşanmış tarixin bütün dövrlərinin fəlsəfəsində və siyasi-hüquqi təfəkküründə öz əksini tapması dediklərimizə faktiki sübut və praktikadır.

XX yüzilliyin ikinci yarısı boyu iki sistem arasında qarşıdurma bəşəriyyətə daha çox fəlakətlər və dağıntılar gətirmişdir, elə bir fəlakət və dağıntı ki, ona əvvəlki dövrlərdə heç vaxt rast gəlinməmişdir. Birinci Dünya müharibəsində bəşəriyyətə dəyən maddi itkinin miqdarı 338 milyard dollar təşkil edirdi ki, burada birbaşa hərbi xərclər 208 milyard dollardan çox idi. İkinci Dünya müharibəsində öldürülənlərin sayı 60 milyon nəfərə çatırdı. Maddi

itkilərin dəyəri 4000 milyard dollar, ümumi hərbi xərclər isə 1380 milyard dollar təşkil edirdi ki, bu məbləğə Afrika qitəsinin aclıq çəkən əhalisini yüz illər boyu ərzaq və məişət məhsulları ilə təmin etmək mümkün idi [2, 8].

Müasir hesablama üsullarının köməyi ilə aparılmış hesablamaların nəticələrinə əsasən ABŞ mətbuatının məlumatına görə, təkcə ABŞ İkinci Dünya müharibəsindən sonra öz xarici siyasət məqsədlərinə nail olmaq üçün 260 dəfə hərbi qüvvədən istifadə etmişdir. Bu praktikaya keçmiş SSRİ-də, habelə başqa dövlətlərin də xarici siyasətində də rast gəlinir.

Stokholmdakı sülh problemləri beynəlxalq institutun nəşr etdiyi «Dünyada sürətlə silahlanma və tərkisilah» məcmuəsində göstərilir ki, 1989-cu ildə Yer planetində ümumi hərbi xərclər təxminən 950 milyard dollar təşkil etmişdir ki, bu məbləğ 1968-ci illə müqayisədə cəmi 2 faiz azdır. 90-cı illərin sonu üçün SSRİ və ABŞ, həmçinin Şərqi Avropa və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə hərbi xərclər nisbətən aşağı düşsə də, NATO və Yaponiyanın hərbi xərcləri əvvəlki səviyyədə qalmışdır. 1989-cu ildə SSRİ-nin hərbi xərcləri 77,3 mlrd. manat, 1990-cı ildə 71 mlrd. manat təşkil etmişdir [8, 71].

Tarixə qısa ekskursiya etsək, imzalanmış mühüm sənədlər içində 1963-cü ilin avqustunda SSRİ, ABŞ və Böyük Britaniyanın atmosferdə, kosmik fəzada və su altında nüvə sınaqlarının dayandırılması haqqında Moskva Müqaviləsini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Az sonra 1970-ci ilin martda nüvə silahının yayılmaması haqqında müqavilə qüvvəyə mindi. 1995-ci il apreldə isə BMT Baş Məclisində aparılan qısa müzakirələrdən sonra bu müqaviləyə əbədlilik xarakteri verildi.

Çoxtərəfli diplomatik-siyasi danışıqlardan sonra SSRİ və ABŞ arasında 1972-ci il mayında imzalanmış SSM-1, 1979-cu ilin iyulunda SSM-2 müqavilələri iki dövlət arasında əməkdaşlıq və təhlükəsizliyin təmin edilməsində yeni perspektivlər yaradırdı. Lakin 1979-cu il dekabrın 27-də SSRİ-nin Əfqanıstana 100 minlik qoşun yeritməsinə cavab olaraq ABŞ sürətlə silahlanma tədbirlərinə əl atdı. Nəticədə ABŞ-ın hərbi xərcləri 1984-cü ildə 1981-ci il ilə müqayisədə 1,5 dəfə artaraq 313 milyard dollara çatdı [3, 242].

Minilliklərin qovşağında, xüsusilə 80-ci illərin ikinci yarısı, 90-cı illərdə dünya dövlətləri arasında münasibətlərin sağlamlaşdırılması və demokratikləşdirilməsi, beynəlxalq münasibətlərdə yeni siyasi tərəkürün formalaşması bəşəriyyəti düşündürən qlobal problemlərin həllində mühüm rol oynamağa başladı. Belə ki, 1985-1986-cı illərdə ABŞ və sovet rəhbərlərinin Cenevrə və Reykyavik görüşlərindən sonra BMT Baş Məclisi və Təhlükəsizlik Şurasının da dəstəklədiyi mühüm hadisə baş verdi. Tərəflər nüvə silahından istifadənin və bu silah növlərinin məhdudlaşdırılmasının beynəlxalq nəzarət altında həyata keçirilməsi sahəsində razılığa gəldilər.

ABŞ-SSRİ dialoqunun nəticəsi kimi, 1987-ci il dekabrın 7-10-da ABŞ və SSRİ rəhbərlərinin yüksək səviyyədə görüşü keçirildi. Vaşinqton görüşündə BMT TŞ-nin təşəbbüsü ilə nüvə silahının iki növünün - yaxın və orta mənzilli raketlərin ləğvini nəzərdə tutan tarixi müqavilə imzalandı. Müqavilə giriş və 17

maddədən ibarət olsa da, buraya əsas məlumatlara dair razılaşmalar haqqında Memorandum, raketlərin ləğvini nizama salma üsulu haqqında Protokol və Müqavilə ilə əlaqədar nəzarət haqqında Protokol kimi üç sənəd də daxil idi. Müqaviləyə görə, tərəflər qəfil yoxlamalar aparmaq hüququna malik olur və BMT nəzarətçilərinin fəaliyyəti altında nüvə tərsilahlı işlərini həyata keçirməyə başlamalı idilər. Xüsusi olaraq hər iki tərəfin öhdəliklərinə görə göstərilən təyinatlı raketlərin ləğvinə dair razılaşmaların həyata keçirilməsinə başlanmalı idi.

Tədqiqatçılar tarixi Vaşinqton müqaviləsinin imzalanması və həyata keçirilməsini II Dünya müharibəsindən sonra böyük əhəmiyyətə malik hadisə hesab edirdilər. Dağıdıcı gücü İkinci Dünya müharibəsində istifadə olunan silahlardan 200 dəfə artıq olan silah ehtiyatlarının ləğv edilməsi raket nüvə əsrinin təhlükəsizliyi üçün böyük töhfə olub beynəlxalq münasibətlərdə yeni dövrün başladığından xəbər verirdi.

Tərəflərin Vaşinqton görüşü ABŞ və SSRİ-nin nüvə strateji arsenalının 50% məhdudlaşdırılması istiqamətində mühüm başlanğıc oldu. Tərəflər Cenevrədəki nümayəndələrinə bildirdilər ki, SHS məhdudlaşdırılması və azalmasına dair müqaviləni və onunla bağlı sənədləri hazırlasınlar və bu müqavilə 1988-ci il sovet-amerikan görüşündə imzalansın. Eyni zamanda müqavilə hazırlanarkən işçi qruplarına xüsusi olaraq tapşırılmışdı ki, 1972-ci il SSM-1 müqaviləsi olduğu kimi saxlanılsın [11, 39].

XX əsrin 90-cı illəri ərəfəsində dünya çoxsaylı hadisələrin şahidi oldu, belə ki, Vaşinqtonda başlanmış iş az sonra Moskva görüşündə davam etdirildi. 1988-ci il mayın 29-dan iyunun 2-dək davam edən Moskva görüşündə ABŞ və sovet dövlət başçıları yaxın və orta mənzilli raketlərin 9 ölkənin ərazisindən yığışdırılıb nəzarətə götürülməsi və beynəlxalq ekspertlərin nəzarəti altında məhv edilməsi məsələsini razılaşdırdılar. Eyni zamanda danışıqlar nəticəsində ABŞ və SSRİ arasında strateji hücum silahlarının 50% məhdudlaşdırılması sahəsində də irəliləyişlər əldə olundu.

Sovet nümayəndələri BMT ekspertləri və müşahidəçilərinin nəzarəti altına 826 ədəd orta (o cümlədən SS-20, SS-4, SS-5 tipli) və 926 yaxın mənzilli raketin (OTR-22, OQR-23 tipli) ləğv edilməsinə razılıq verirdi. ABŞ isə 689 ədəd orta və 170 ədəd yaxın mənzilli raketin (Perşinq 1-A tipli) məhv edilməsinə razılıq verirdi. Orta mənzilli raketlərin ləğvi iki mərhələdə həyata keçirilməli idi: I mərhələ - müqavilə qüvvəyə mindikdən sonra 29 aydan gec olmayaraq, II mərhələ - müqavilə qüvvəyə mindikdən sonra 3 ildən gec olmayaraq. Ümumiyyətlə, müqavilə qüvvəyə mindikdən sonra orta mənzilli raketlər üç ilin ərzində, yaxın mənzilli raketlər isə 1,5 ilin ərzində aradan götürülməli, yeniləri yaradılmamalı və laboratoriya səviyyəsində işlər dayandırılmalı idi [13, 26].

Diplomatik danışıqların gedişində belə bir məsələdə razılıq əldə olunmuşdu ki, SSRİ nəzarət mexanizminin qüvvədə olduğu 13 il müddətində Qərbi Avropa ölkələri və ABŞ-ın ərazisində 240 dəfə, ABŞ isə SSRİ, ÇSSR və ADR

ərazisində 400 dəfə gözlənilməyən təftiş həyata keçirə bilərdi. Nəzarətin məqsədlərini müəyyənləşdirmək üçün tərəflər Xüsusi Nəzarət Komissiyası yaratmalı və onu müvafiq avadanlıqlarla təmin etməli idilər.

Qloballaşma proseslərinin, xüsusilə sürətlə getdiyi bir dövrdə müasir tədqiqatlarda beynəlxalq təhlükəsizlik dünya reallıqları nəzərə alınmaqla kompleks tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Bir qayda olaraq hazırda beynəlxalq təhlükəsizliyin universal, regional və lokal səviyyələri fərqləndirilir. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, ümumuniversal təhlükəsizlik lokal və regional təhlükəsizlik şəraitində həqiqi təhlükəsizlik ola bilər. Hazırda mövcud olan qərb nəzəri məktəbləri - real siyasət, liberal siyasət məktəbləri və demokratik sülh nəzəriyyəsi - beynəlxalq təhlükəsizliyin həm ümumi, həm də fərdi xüsusiyyətlərini XXI yüzilliyin əvvəllərinin reallıqlarına uyğun şəkildə qiymətləndirirlər ki, bu zaman qlobal təhdidlərə ayrıca yer verilir.

BMT Nizamnaməsi ümumi beynəlxalq təhlükəsizlik sistemindən əlavə, beynəlxalq sülhün qorunması sahəsində regional sistemlərin yaradılması imkanını nəzərdə tuturdu. Onun 52-ci maddəsində göstəriləndiyi kimi Nizamnamə beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunması üçün məhəlli sazişlərin bağlanmasına və orqanların yaradılmasına ehtiraz etmir, lakin bunların təşkilatın məqsədlərinə və prinsiplərinə uyğun olması şərtini qoyur. Bu işə onu göstərir ki, təhlükəsizlik sistemi ümumdünya təhlükəsizlik sisteminin bir hissəsini təşkil edir və qlobal hədələrə qarşı mübarizə istiqamətinə xüsusi fikir verilir.

Bəşəriyyətin ictimai-siyasi inkişafının gedişində, xüsusilə XX yüzillik boyu meydana çıxan, təcridən ümumplanet miqyası kəsb edən və qloballaşan dünya problemlərinin həlli yolları dövlətləri birgə əməkdaşlığı genişləndirməyə vadar edirdi, çünki bunların təkbəşinə hansı bir dövlət tərəfindən nizamlanması mümkün idi. Qlobal təhlükəsizlik kifayət qədər geniş məfhum olub müxtəlif sferaları özündə birləşdirir. Buna görə də bu məsələlərin hamısını əhatə etmək mümkün olmadığı üçün biz, ancaq beynəlxalq sülh və təhlükəsizlik problemlərini tədqiqat obyektinə çevirmişik. Bu problem həmişə dünyanı narahat etmiş, dövlət xadimlərinin, diplomatların, tədqiqatçı alimlərinin və politoloqların diqqət mərkəzində olmuşdur.

Dünya siyasətinin XX yüzillə bağlı dövrü sülhün təmin edilməsi ilə bağlı yüzlərlə nümunənin şahidi olmuşdur. Məlum olduğu kimi, 1967-ci ilin iyununda Yaxın Şərqdə - Misir, Suriya, İordaniya ilə İsrail arasında başlanan “altıgünlük” müharibə nəticəsində İsrail Sinay yarımadasını, Qəza sektorunu, İordaniya çayının Şərq sahili də daxil olmaqla Şərqi Qüdsü, Qolan aşırımının Suriya hissəsini zəbt etdi. TŞ tərəfləri hərbi əməliyyatları dayandıрмаğa çağırırdı və növbəti danışıqlar zamanı Qolan yüksəkliyi və Süveyş kanalının bir çox hissəsində əməliyyatların dayandırılmasına nəzarət etmək üçün müşahidəçilər qrupunun yaradılmasına sərəncam verdi. TŞ özünün 1967-ci il noyabrın 22-də 242 sayılı qətnaməsi ilə Yaxın Şərqdə ədalət və davamlı sülh prinsiplərini müəyyənləşdirdi ki, bunlara aşağıdakılar aiddir:

- İsrail qoşunlarının konflikt nəticəsində zəbt etdiyi ərazidən çıxarılması;

- müharibə vəziyyətinin dayandırılması;
- məlum rayonlarda hər bir dövlətin suverenliyi, ərazi bütövlüyü və siyasi müstəqilliyinin tanınması və ona hörmət edilməsi [14, 17].

BMT qətnaməsində qaçqın probleminin həllinin vacibliyi də təsdiq edilmişdi. Belə ki, 1973-cü ildə İsrail ilə Misir və Suriya arasındakı müharibədən sonra TŞ həmin ilin dekabrında 338 sayılı qətnamə qəbul etmişdi. Qətnamədə 242 sayılı qətnamənin prinsipləri təsdiq edilmiş və yenə də ədalətli və davamlı sülhə nail olmaq üçün danışıqlara çağırış əks olunurdu. Bu qətnamənin prinsipləri Yaxın Şərqdə münaqişənin nizamlanmasının prinsiplərinin əsasını təşkil edir və indiyədək öz aktuallığını saxlamaqdadır. Preventiv diplomatiya konflikt şəraitinin yaranmasının qarşısının alınması, konfliktlərin həll edilməsi və əgər başlanılmışsa, onun miqyasının məhdudlaşdırılmasına yönəldilmiş tədbirlərdən ibarətdir. BMT Baş katibi isə öz növbəsində danışıqlar prosesinə təkan vermək məqsədilə diplomatik təkliflərlə çıxış edir.

Münaqişə və faciələrlə dolu Yaxın Şərq regionu həmişə müasir diplomatiyanın diqqətində olmuş və onun nizamlanması prosesinə BMT-dən tutmuş Avropa İttifaqına qədər müxtəlif təşkilatlar cəlb olunmuşdu. Məhz bu məqsədlə 1998-ci ilin fevralında TŞ üzvləri ilə aparılmış çoxtərəfli məsləhətləşmələrdən sonra BMT Baş Katibi Koffe Annan İraqın paytaxtına səfər etmiş və mübahisənin həllində fəal iş aparmışdır. Belə ki, Bağdadın silahlarının BMT nümayəndələri tərəfindən yoxlanılmasına rədd cavabı ona qarşı yenidən müharibəyə gətirib çıxara bilərdi.

Dünya praktikasında Sülh və təhlükəsizliyin məcburi tədbirlər vasitəsi ilə bərpası da mühüm yer tutur. Bu baxımdan TŞ BMT Nizamnaməsinin VII fəsinə əsasən beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin müdafiəsi və ya bərpası məqsədi ilə məcburi tədbirlər görə bilər. TŞ tərəfindən aparılan sanksiya və kollektiv təhlükəsizlik adlanan tədbirlərin iki forması vardır:

- silahlı qüvvələr tətbiq etməklə görülən məcburi tədbirlər;
- silahlı qüvvə tətbiq etmədən görülən məcburi tədbirlər.

Silahlı qüvvələr tətbiq etmədən görülən tədbirlərə siyasi münasibətlərin tamamilə dayandırılmasını və ya iqtisadi münasibətlərin kəsilməsini, dəmir yollarının, dəniz, hava, poçt, teleqraf, radio və digər kommunikasiya vasitələrinin kəsilməsini aid etmək olar. TŞ bu tədbirlərdən sülhün mövcudluğu təhlükə altına düşərsə və diplomatik səylər lazımi nəticə verməzsə təzyiqliq metodu kimi istifadə edir. Sanksiyalar ilk dəfə CAR-da aparteid rejiminə qarşı irəli sürülmüşdür. 1963-cü ildə CAİ-nin [CAR nəzərdə tutulur] qonşu dövlətlərə qarşı açıq təcavüzə can atdığını və onun nüvə potensialının ümumi sülh və təhlükəsizliyə təhlükə törətdiyini aydınlaşdıran Təhlükəsizlik Şurası CAİ-yə silah satışına məcburi şəkildə embarqo tətbiq etdi ki, bunun nəticəsində regionda hərbi əməliyyatlar nəzərəcarpacaq dərəcədə ləngidi [5, 95].

Yeni minilliyin əvvəllərindən etibarən bu tipli sanksiyalar İraq, keçmiş Yuqoslaviya, Liviya, Haiti, Somali, Anqolada UNİTA qüvvələrinə, Sudan, Syerra - Leoni, Kosovo da daxil olmaqla Yuqoslaviya İttifaqı Respublika-

larına, Əfqanıstan, Eritreya, Efiopiya və Liberiya (2001) qarşı geniş tətbiq edilmişdir. Sanksiyalar TŞ-nin öz qərarlarının həyata keçirilməsində əsas vasitədir. BMT öz universal xarakteri sayəsində belə tədbirlərin həyata keçirilməsində və ona raiyətlə olunmasına nəzarət etmək üçün, xüsusilə əlverişli orqandır.

Qeyd etməyə dəyər ki, eyni zamanda bir çox dövlətlər və humanitar təşkilatlar sanksiyaların əhalinin bəzi təbəqələrinə, xüsusən də qadın və uşaqlara, 3-cü ölkələrin iqtisadiyyatına neqativ təsiri ilə bağlı öz narahatlıqlarını gizlətmirlər. TŞ hərbi əməliyyatlar vasitəsilə məcburi tədbirlər zamanı üzv dövlətlərə qarşıya qoyulmuş məqsədin yerinə yetirilməsi üçün bütün lazımi imkanlardan istifadə etmək səlahiyyəti verir. Bu halda münaqişədə iştirak edən tərəflərdən razılığın alınması vacib deyildir. Bununla belə, BMT məcburi tədbirlərə çox az hallarda müraciət edir. Belə ki, körfəz, Somali, Ruanda, Haiti, Bosniya və Hersoqovina, Albaniya və Şərqi Timorla bağlı BMT-nin məcburi tədbirləri yaranmış vəziyyətdən yeganə çıxış yolu kimi nəzərdə tutulmuşdur.

Qlobal təhdidlərə qarşı mübarizədə BMT-nin öndə getməsi ilk növbədə təşkilatın xarakterik xüsusiyyətləri ilə bağlıdır, çünki bu təşkilat beynəlxalq aləmdə sülhün və təhlükəsizliyin qorunması alətidir. Belə ki, TŞ-nin 1990-cı ildə İraqın Küveytə təcavüzü zamanı fəaliyyəti onun beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyi bərpa etmək istiqamətində nə qədər geniş imkanlara malik olduğunu sübut etdi və İraqa qarşı ümumi miqyaslı sanksiyanın irəli sürülməsi ilə nəticələndi. TŞ İraqa qarşı sanksiya tətbiq etdi və İraqdan, habelə Küveytdən hava daşınmalarını qadağan edərək sanksiyanı möhkəmləndirmək üçün dəniz blokadası qurdu.

Məlum olduğu kimi, BMT TŞ çoxtərəfli diplomatik danışıqlar nəticə vermədikdən sonra 1991-ci il yanvarın 15-ni TŞ qətnaməsinin yerinə yetirilməsinin son tarixi elan etdi. O, Küveytlə əməkdaşlıq edən bütün üzv dövlətlərə bu qətnamənin yerinə yetirilməsi üçün və regional sülh və təhlükəsizliyin bərpası üçün bütün lazımi imkanlardan istifadə etmək tapşırığı verdi. İraqın müqaviməti ilə üzləşən koalisiya qüvvələri İraqa qarşı geniş aksiyaya başladılar, fevralın 28-də İraq qüvvələri Küveyti tərk etdikdən sonra hərbi əməliyyatlar dayandırıldı, lakin regionda sülh təmin olunmadı. 1991-ci il aprelin 3-də 687 sayılı qətnamə ilə çıxış edən TŞ sülhün şəraitini müəyyən etdi. İraq və Küveytdən sərhədlərin toxunulmazlığına hörmət etməyi tələb etdi və BMT müşahidəçilərinin bölgədə yerləşdirilməsi planı ilə çıxış etdi. Qətnamə, həmçinin İraqı Küveyt və 3-cü ölkələrin vətəndaşlarının repatriasiyasını asanlaşdırmaq üçün Qırmızı Xaç Cəmiyyəti ilə əməkdaşlığa çağırırdı. Göründüyü kimi, bu əməliyyatlar BMT komandanlığı tərəfindən deyil, hər hansı dövlət və ya dövlətlər qrupu tərəfindən aparılırdı. 1999-cu ildə TŞ-nin Şərqi Timorda sanksiyalaşdırdığı əməliyyatlara komandanlığı isə Avstraliya həyata keçirirdi.

Yaxın Şərqdə genişlənən sülhəratma əməliyyatları gedişində belə qüvvələrin tərkibinə 22 üzv dövlətin hərbi qulluqçuları daxil idilər. 1995-ci ildə Bosniyadakı BMT sülhəratma missiyasını NATO-nun başçılıq etdiyi çoxmillətli qüvvələr əvəz etmişdir. Qeyd edək ki, 1999-cu il iyununda TŞ Koso-

vada təhlükəsizlik komandası altında beynəlxalq nəzarət tətbiq etdi: bu NATO və BMT-nin sülhyaratma missiyalarından biri olan Kosovada müvəqqəti idarəçilik məsələləri üzrə missiya ilə birgə fəaliyyət göstərir.

Müasir dövrdə BMT nizamnaməsində öz əksini tapmış dinc yanaşı yaşamaq prinsipi həmişəkindən daha aktualdır. Bu, müasir silahın, birinci növbədə nüvə silahının xarakteri ilə bağlıdır. İndi nüvə dövlətlərinin sayı artıq 7-yə çatmışdır, bir sıra başqa ölkələr də nüvə silahına sahib olmağa can atırdılar. Dünyanın 40-a qədər dövləti bunu hazırlamaq qabiliyyətindədirlər. Qeyri-rəsmi məlumatlara görə, Xirosima və Naqasakinin atom bombardmanından sonra ABŞ-da 60 min nüvə başlığı hazırlanmış və bu məqsədlərə 750 milyard dollar xərclənmişdir. Yaranmış şəraitdə BMT-nin nüvə müharibəsi təhlükəsinin aradan qaldırılması uğrunda mübarizəsi olduqca çoxşaxəli səciyyə daşımağa başlamışdı. BMT bir tərəfdən bitərəf ölkələrin nüvəsiz zona yaratmaq təkliflərini müdafiə edir, nüvə silahı istehsalına, ehtiyatlarının yaradılmasına və yayılmasına qarşı mübarizə aparır, bir tərəfdən də nüvə dövlətləri arasındakı qarşıdurmanı aradan qaldırmağa, ziddiyyətləri yumşaltmağa çalışırdı. Məhz bu mübarizənin nəticəsində 1959-cu ildə nüvə silahının Antarktikada, 1968-ci ildə isə Latın Amerikasında (Qlatelolko müqaviləsi) qadağan edilməsi haqqında müqavilələr imzalandı.

Atom-nüvə əsrinin reallıqlarından biri kimi bu silahın yayılması təhlükəsi daim bəşəriyyəti narahat etməkdədir. 1971-ci il müqaviləsi ilə kütləvi qırğın silahının bütün növlərinin okean və dənizlərin diblərində yerləşdirilməsi qadağan edildi. Gərgin mübarizədən sonra 1967-ci ilə Ayn və digər səma cisimlərinin dinc məqsədlərlə öyrənilməsini şərtləndirən müqavilələr imzalandı ki, buna əsasən nüvə silahı səma cisimlərinə daşınmamalı idi. BMT Baş Məclisinin 31-ci sessiyası 1976-cı ildə iyirmi illik mübarizədən sonra beynəlxalq münasibətlərdə zor işlətməkdən imtina edilməsi haqqında Ümumdünya müqaviləsinin imzalanması haqqında qətnamə qəbul etdi [5, 135-138].

Müasir dövrdə kütləvi qırğın silahının müxtəlif növlərinin məhdudlaşdırılması və ya aradan qaldırılması ilə bağlı görülən nəhəng işlərə baxmayaraq nüvə silahı ehtiyatlarının çoxluğu öz daxilində başqa bir təhlükəni qoruyub saxlayır. Belə ki, nüvə silahı və onunla bağlı materiallar terrorçular və digər elementlər tərəfindən mənimsənilərsə, təhlükənin miqyası daha böyük ola bilər ki, ABŞ-da 2001-ci il 11 sentyabr terror hadisəsi bunu aydın şəkildə göstərdi. BMT-nin hesabatlarında, kütləvi informasiya vasitələrində belə təhlükənin mövcudluğu açıq şəkildə bildirilir. Belə ki, ABŞ mətbuatının məlumatına görə, nüvə raket qurğularına məsuliyyətsiz münasibət dəfələrlə qeydə alınmışdır. Lakin bu gün bəşəriyyətin yaşaması, yaratdığı sivilizasiyanın mövcudluğu təkcə nüvə silahının kəmiyyət etibarilə toplanması və onun nümunələrinin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı təhlükə altında deyildir, nüvə təhlükəsinin mahiyyəti hər şeydən əvvəl ondan ibarətdir ki, nüvə silahından siyasət aləti kimi istifadə etmək istəyən qüvvələr hələ də mövcuddur və sayı da artmaqdadır.

Məhz bununla əlaqədar BMT Baş məclisinin 38-ci sessiyası 1983-cü ilin

oktyabrında nüvə müharibəsinin məhkum olunması haqqında qətnamə qəbul etdi. Baş Məclisin tövsiyəsi ilə nüvə dövlətləri atom nüvə silahından birinci istifadə etməmək haqqında danışıqlara başladılar, ABŞ və SSRİ öz üzərlərinə belə bir öhdəlik göturdülər, çünki müasir silahların gücü o qədər böyükdür ki, hətta adi təsadüflər belə böyük qurbanlara səbəb ola bilər, ətraf mühit ciddi şəkildə zədələnir. ABŞ-ın hərbi problemlər üzrə informasiya mərkəzinin xüsusi tədqiqat təşkilatının məlumatlarına görə, 1950-ci ildən sonrakı iyirmi illik dövr ərzində ABŞ Silahlı Qüvvələrində nüvə silahı ilə bağlı yüzdən yuxarı qəza baş vermişdir. 2000-ci ilin mayında ABŞ-ın mərkəzində nüvə silahı saxlanan bazaların yaxınlığında baş vermiş meşə yanğınları zamanı on min nəfərlərlə ailəni qəza yerindən uzaqlaşdırmaq lazım gəlmişdi.

Müasir dövrün reallıqları belədir ki, dünyanın heç bir ölkəsi nüvə silahı ilə əlaqədar qəzalardan sığorta oluna bilməz. 1980-ci ildə ABŞ-da nüvə silahı ilə əlaqədar üç qəza baş vermişdi. Çernobılda 1986-cı ildə atom elektrik stansiyası ilə bağlı qəza nüvə silahının yarada biləcəyi fəlakətin həddlərini aydın şəkildə göstərdi. BMT Baş Məclisinin 1987-ci il oktyabr sessiyası məhz bu məsələlərlə bağlı açıq və qapalı müzakirələr aparmış, xeyli sənəd qəbul olunmuşdu. BMT-nin ciddi diqqət verdiyi problemlərdən biri də müasir dünyamızın reallıqlarından olan atom elektrik stansiyaları ilə bağlıdır. Hazırda dünya dövlətlərinin bir qisminə təqribən 200-ə qədər AES vardır. Keçmiş SSRİ-dəki atom stansiyalarının sayı 42 idi ki, bunların əsas hissəsi hazırda Rusiyanın payına düşür, başqa dövlətlərlə müqayisədə bu xeyli çoxdur. Diqqətsizlik, nasazlıq və ya təbii fəlakət nəticəsində atom elektrik stansiyalarında baş vermiş qəzaların çox ağır nəticələri olur.

Qeyd edək ki, 1986-cı il aprelin sonlarında Çernobil AES-in bloklarından birində baş verən qəzanın faciəli nəticələri bütün dünyaya bəllidir. Qəza zamanı təxmini hesablamalara görə Çernobılda 3 milyon nəfərdən yuxarı insan şüalanmaya məruz qalmışdır, bu torpaqlardan götürülən məhsullardan təxminən 80 il ərzində istifadə etmək mümkün olmayacaqdır. Çernobil qəzası ilə əlaqədar yaranmış vəziyyət BMT İqtisadi və Sosial Şurasının xüsusi diqqətində olmuş, regiona iqtisadi və texniki yardımların göstərilməsi, vəziyyətin yerində öyrənilməsi üçün komissiya yaradılmışdı ki, onun fəaliyyəti bu günədək davam edir. Atom elektrik stansiyalarında qəzalar həmin stansiyaların yerləşdikləri ölkələrin, demək olar ki, hamısında baş vermişdir. Belə ki, təkcə 1986-cı ildə SSRİ ilə yanaşı olaraq ABŞ-da, Böyük Britaniyada, Belçikada, Şotlandiyada, Fransada, Yaponiyada və s. ölkələrdə atom elektrik stansiyalarında yanğınlar baş vermişdir ki, bu bir tərəfdən real təhlükənin böyüklüyünü, digər tərəfdən isə ona qarşı mübarizənin o qədər də səmərəli təşkil edilmədiyini göstərir. Belə bir şəraitdə sürətlə silahlanma, xüsusilə nüvə silahları sahəsində həlli müşkülə çevrilən problemlər yaradır.

Müasir dünya siyasətində diqqətəlayiq sahələrdən biri də hazırda dünyamızda qarşılıqlı təhlükəsizliyin təmin edilməsi məqsədilə bütövlükdə nüvə silahı ehtiyatlarının dövlətlərin cəbbəxanalarından götürülməsi məsələsidir.

Məlum olduğu kimi, 90-cı illərin əvvəllərində dünya geosiyasi müstəvisində böyük dəyişikliklər baş verdi, Şərqi Avropa ölkələri və SSRİ-də sosializm sistemləri süqut etdi, dünyanın geosiyasi xəritəsi 20-yə qədər yeni dövlətin adları ilə tamamlandı, lakin nüvə müharibəsi təhlükəsi nəinki aradan qalxmadı, əksinə daha da artdı ki, bunun nəticəsində Hindistan və Pakistan atom bombalarını yaratdılar.

1998-ci ilin mayın ortalarında hər iki dövlət yeraltı nüvə sınaqlarını uğurlu həyata keçirdikdən sonra «nüvə klubu» - dövlətlərinin sayı yeddiyə çatdı. Atom silahının yayılması üzərində nəzarət sisteminin zəifliyi məhz burada özünü aydın göstərdi. Şübhəsiz ki, həm BMT, həm də digər nüvə dövlətləri baş vermiş hadisəyə müşahidəçi kimi baxırdılar. ABŞ-ın təklifi ilə BMT TŞ həm Hindistana, həm də Pakistana qarşı sanksiyalar tətbiq etməyə başladı. Pakistan ABŞ-dan alınması kreditdən məhrum oldu. BMT nüvə silahının yayılmasının qarşısını almaq üçün ehtiyat tədbirlərini və nəzarət üsullarını gücləndirməyə vadar oldu.

Politoloqlara görə, 1989-2005-ci illər BMT-nin sülh və tərksilah uğrunda mübarizəsi yolunda ən mürəkkəb dövr hesab edilir. Belə ki, 2005-ci ilin əvvəli üçün BMT-nin 16 sülhyaratma missiyasında 97 ölkəni təmsil edən 56 min nəfər hərbi və 11 min nəfər mülki vətəndaş iştirak edirdi. 2000-ci ilin martında BMT Baş Katibinin sərəncamı ilə L.Braximin rəhbərliyi altında yüksəkixtisaslı mütəxəssislərdən ibarət işçi qrupu yaradıldı ki, onun başlıca vəzifəsi BMT sisteminə sülh və beynəlxalq tərksilahla bağlı çatışmazlıqları və səhvləri müəyyənəlməkdir. Qrup eyni zamanda Baş Katibə problemlə bağlı tövsiyələr də verməli idi. Bu tövsiyələr maliyyə, atom silahlarının yayılması, beynəlxalq tərksilah konfransı, insan hüquqlarının, demokratiyanın dəstəklənməsi və s. əlaqədar idi. Bununla belə, təkqütblü dünyanın reallıqlarından olan ABŞ-ın təkbaşına global təhdidlərə qarşı 2001-ci ilin sentyabrından apardığı mübarizə istənilən nəticəni vermədi, belə ki, təkliddə nə beynəlxalq terrorizmə qalib gəlmək, nə də Yaxın Şərqdə qayda yaratmaq və mühacirət problemlərini həll etmək mümkün deyildir.

Nəticə. Təhlükəsizlik problemləri müasir çoxüzlü, dinamik və sərt ziddiyyətlərin mövcud olduğu dünyada yeni prinsipial keyfiyyətlərə yiyələndi ki, nəticədə bəşəriyyətin elmi-texniki inkişafı sürətləndirilən dünya proseslərinə cəlb olunması, global xarakter alan sosial, iqtisadi, xammal və digər problemlərin kəskinləşməsi ilə xarakterizə olunur.

Aparılmış tədqiqatın nəticələri göstərir ki, beynəlxalq terrorizm ayrı-ayrı dövlətlərin və ümumilikdə bütün dünya birliyinin təhlükəsizliyinə ciddi təhlükə törədir. Hər il baş verən terror aktlarının sayı təxminən yüzlərlə hesablanır və beynəlxalq terrorizmlə mübarizə üçün yüksək inkişaf etmiş dövlət və ya dövlət qrupunun cəhdləri artıq kifayət deyildir. Bunun üçün dövlətlərin kollektiv cəhdlərinin olması vacibdir. Hazırda beynəlxalq terrorizmə qarşı mübarizə bəşəriyyətin başlıca qayğısına çevrilmişdir.

Beynəlxalq siyasi arenada beynəlxalq təhlükəsizliklə bağlı problemlər

hər zaman mövcud olmuş və onların həlli yolları axtarılmışdır. Lakin qlobal təhdidlərin vaciblik dərəcəsinə görə yerdəyişmə etməsi bu və ya digər məsələnin aktualıq dərəcəsini müəyyən etmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Nəşibov E. Beynəlxalq təhlükəsizliyə yeni təhdidlər. Yeni Azərbaycan, 2011, 16 noyabr
2. Qasımov M.B. Bəşəriyyətin sağ qalması naminə. B.: Azərənəşr, 1991, 126 s.
3. Siyasi tarix. II hissə. B.: Azərənəşr, 1998, 645 s.
4. Tağıyeva T.M. Müasir beynəlxalq münasibətlərin aktual problemləri. B.: BDU nəşriyyatı, 2007, 160 s.
5. Актуальные проблемы деятельности международные организации. М.: Мысль, 1982, 312 с.
6. Аристотел. Сочинение. М.: Наука, 1980, т. IV, 586 с.
7. Иванов И.С. Международная безопасность в эпохе глобализации. М., Политика, 2003, 380 с.
8. Иванова С.Л. Военно-стратегическое равновесие между США и СССР // Международная жизнь, 2003, № 12, с. 64-71.
9. Киссингер Г.Г. Ядерное оружие и внешняя политика. М.: Политика, 1959, 386 с.
10. Кокорев А.А. Силовая дипломатия Вашингтона. М.: Мысль, 1985, 255 с.
11. Мир меняется и доктрины тоже...// Новое время, 1988, № 1, с. 39-44
12. Набиев Р.А., Кахраманов К.Ш. Глобальные проблемы человечества. Б.: изд. Бакинского Университета, 2001, 178 с.
13. Новейшая история. М.: Наука, 1990, 124 с.
14. ООН: основные факты. Нью-Йорк, 2000, 380 с.
15. Роль России в создании нового союза / Эхо, 2014, 23 апреля

ГЛОБАЛЬНЫЕ УГРОЗЫ И ПРОБЛЕМЫ БЕЗОПАСНОСТИ В СОВРЕМЕННОМ ВЕКЕ

К.Т.АЛОЕВА

РЕЗЮМЕ

В статье на основе анализа геополитической ситуации в мире и интересов ведущих держав анализируются глобальные угрозы и проблемы безопасности современности, выявляются конкретные факты и документы, а также в контексте современной мировой политики с начала тысячелетия изучаются вопросы международной безопасности.

Ключевые слова: глобальные угрозы, права человека, международная безопасность, глобальное развитие, международные организации, международный конфликт

GLOBAL THREATS AND SECURITY CHALLENGES IN THE MODERN CENTURY

K.T.ALOYEVA

SUMMARY

The article analyzes the global threats and security problems of our time based on the analysis of the geopolitical situation in the world and the interests of the leading powers, characterizes the global threats of our time and identifies them on the basis of specific facts and documents. International security issues have also been studied in the context of contemporary world politics since the beginning of the millennium.

Keywords: global threats, human rights, international security, global development, international organizations, international conflict

MÜNDƏRİCAT

HÜQUQ

Səmədova Ş.T.

Azərbaycan Respublikasının cinayət hüququnda narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin və onların prekursorlarının qanunsuz dövriyyəsinə görə məsuliyyətin problem məsələləri 5

Əliyev M.N.

Layihli həyat səviyyəsinə olan hüquqi vətəndaşların əsas hüquqlarından biri kimi 15

Şapsuqov D.Y.

Hüquq elmində azad təfəkkür problemi haqqında 22

Dəmirçiyeva M.D.

Boşanmadan sonra yetkinlik yaşına çatmayan uşaqların hansı valideynin yanında qalmasının və alimentin tutulmasının bəzi məsələləri..... 33

Əliyeva L.Ş.

Təbii hüququn dirçəlməsi: qəblərə yazılmış hüquq 38

Əzimov Z.N.

Hüquqi kolliziyaların həlli ilə bağlı bəzi qeydlər..... 57

Mehdiyev N.H.

İnsan hüquqları sahəsində müasir Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi və Avropa standartları..... 65

Məlikova Ü.

Kiçik sahibkarlığın həyata keçirilməsinin forması kimi fərdi sahibkarlığın hüquqi problemləri 77

FƏLSƏFƏ

Əsədov E.M.

Qloballaşma və onun nəzəri fundamental paradıqmaları 85

POLİTOLOGİYA VƏ SOSİOLOGİYA

Aloyeva K.T.

Müasir dövrdə qlobal təhdidlər və təhlükəsizlik problemi..... 94

СОДЕРЖАНИЕ

ПРАВО

Самедова Ш.Т.

Проблемные вопросы ответственности за преступления, связанные с незаконным оборотом наркотических средств и психотропных веществ, в уголовном праве Азербайджанской Республики 5

Алиев М.Н.

Социальная и правовая сущность права на достойный жизненный уровень: современные подходы и перспективы 15

Шапсугов Д.Ю.

О проблеме свободного мышления в юридической науке 22

Дамирчиева М.Д.

Некоторые вопросы проживания несовершеннолетних с каким-то родителем после развода и удержания алиментов на их содержание 33

Алиева Л.Ш.

Возрождение естественного права: право, записанное в сердцах..... 38

Азимов З.Н.

Некоторые заметки о разрешении юридических коллизий..... 57

Мехтиев Н.Г.

Современное законодательство Азербайджанской Республики в области прав человека и Европейских стандартов 65

Маликова У.

Правовые проблемы частного предпринимательства как одной из форм деятельности малого предпринимательства..... 77

ФИЛОСОФИЯ

Асадов Э.М.

Глобализация и ее теоретические фундаментальные парадигмы 85

ПОЛИТОЛОГИЯ И СОЦИОЛОГИЯ

Алоева К.Т.

Глобальные угрозы и проблемы безопасности в современном веке 94

CONTENTS

LAW

Samedova Sh.T.

Problematic issues of responsibility for crimes related to illicit trafficking in narcotic drugs and psychotropic substances, in the criminal law of the Republic of Azerbaijan 5

Aliyev M.N.

Social and legal essence of the right to worthy living standards: modern half-courses and prospects 15

Shapsugov D.Y.

On the problem of free thinking in jurisprudence 22

Damirchiyeva M.D.

Some questions about the residence of minors with some parent after divorce and withholding alimony for their maintenance 33

Aliyeva L.Sh.

Revival of natural law: right written in hearts 38

Azimov Z.N.

Some notes on the solution of legal collisions 57

Mehdiyev N.Q.

Modern legislation of the Republic of Azerbaijan in the field of human rights and European standards 65

Malikova U.

Legal problems of private enterprise as a form of small business activity 77

PHILOSOPHY

Asadov E.M.

Globalization and its theoretical fundamental paradigms 85

POLITOLGY AND SOCIOLOGY

Aloyeva K.T.

Global threats and security challenges in the modern century 94